Paul Guichonnet

Istoria Italiei

50

Micromonografii

CORINT

Paul Guichonnet

ISTORIA ITALIEI

Redactor:
Antonia Kacsó

Tehnoredactare computerizată:
Eugen Fomino

Coperta:
Walter Riess

Paul Guichonnet
HISTOIRE DE L'ITALIE
© Presses Universitaires de France, 1969
Huitième édition corrigée, 1997

Toate drepturile asupra acestei versiuni
în limba română sunt rezervate Editurii CORINT

ISBN: 973-653-377-8

Format: 16/54×84
Coli tipo: 8,5

Tiparul executat la:

Tipografia **MULTIPRINT** Iaşi
Calea Chişinăului 22, Iaşi, 6600
tel. 0232-211225, 236386, fax. 0232-211252

PAUL GUICHONNET
Profesor onorific al Universităţii din Geneva
Membru corespondent al Institutului

ISTORIA ITALIEI

Traducere şi note: Irina Cristea
Prefaţă: Alexandru-Murad Mironov

CORINT
Bucureşti, 2002

PREFAŢĂ

Se poate vorbi oare despre o istorie a Italiei? *Sigur că da, condiţia fiind a nu se confunda istoria acesteia cu una a statului italian, pentru că respectivul stat-naţiune pur şi simplu nu există până în secolul al XIX-lea. Până atunci vom avea o istorie a italienilor sau, mai potrivit, a* Italiilor.

Paul Guichonnet surprinde, în sinteza de faţă, această problemă esenţială a trecutului Peninsulei — diferenţa dintre construcţia naţională şi cultura strălucitoare: „În toată istoria italiană se poate observa decalajul dintre vigoarea şi precocitatea faptelor de civilizaţie şi încetineala cu care s-a maturizat spiritul naţional."

Tocmai acest decalaj ne va îndemna să ne referim, aşa cum spuneam mai sus, la o istorie a Italiilor. Fiecare dintre piesele care formau mozaicul statelor ce au marcat trecutul poporului italian şi-a adus contribuţia la strălucitoarea civilizaţie ce a influenţat în chip decisiv identitatea europeană.

Peisajul neprielnic, dar, mai ales, nesfârşitele ocupaţii străine, totul marcat de excepţionale calităţi artistice şi culturale, au produs ceea ce s-a numit spiritul „campanilismului", adică acel orgoliu local, fondat pe mândria locuitorilor unor regiuni şi zone, dintre care unele de o foarte restrânsă întindere geografică, de a se considera unici şi de a aspira la excelenţă în variate domenii (să ne amintim, de exemplu, de minuscula curte princiară redată de Stendhal în Mănăstirea din Parma, *unde principele se visa în secret rege al Lombardiei). Cetăţenii acestor provincii pendulează, în anumite cazuri, între patriotismul*

local şi tentaţiile imperial-universaliste. Roma, Veneţia, Genova sunt exemple de implicare în marea politică a continentului, deşi motivele care le animau erau net diferite, totuşi acestea constituiau actori de primă mână în relaţiile internaţionale ale timpului.

Istoria Italiei este un conglomerat de istorii locale, din care nu lipseşte nici una dintre aşezările Peninsulei. Tocmai această conştiinţă a participării la un ansamblu general, la o construcţie civilizatoare, a produs progresul şi a dus la cristalizarea convingerii necesităţii unităţii, văzută iniţial ca soluţie unică şi eveniment salvator în faţa unui prezent decăzut şi nesigur.

Însă numai această formulă putea permite Italiei aventurile iredentiste şi coloniale de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului următor. Visurile de grandoare şi naţionalismul au condus societatea italiană pe panta extremismului, iar de aici pe cea a dezastrului în timpul celui de Al Doilea Război Mondial.

Italia postbelică înţelege însă că experimentul centralist început în secolul al XIX-lea a eşuat parţial şi va şti să recurgă la timp la soluţia recuperării trăsăturilor specifice prin acordarea autonomiei locale şi regionale. „Republica actuală a înlocuit formula statului centralizat, de inspiraţie napoleoniană, prin instituirea de autonomii regionale", va observa cu îndreptăţire profesorul Paul Guichonnet.

Istoria Italiei este o foarte utilă completare a lucrării deja apărute în Colecţia „Microsinteze" Mussolini şi fascismul, *semnată de acelaşi autor, în sensul oferirii unui cadru general şi a unei viziuni ample despre istoria poporului italian, necesare oricărui cititor interesat.*

Alexandru-Murad Mironov

INTRODUCERE

I. Originalitatea destinului italian

Italia este, prin populaţie, prin intensitatea vieţii economice şi prin strălucirea culturii sale una dintre marile naţiuni europene. Şi totuşi, această ţară, care a fost una dintre cele mai vechi vetre ale civilizaţiei occidentale, nu s-a constituit într-un stat decât cu mai puţin de un secol în urmă. În toată istoria italiană se poate observa decalajul dintre vigoarea şi precocitatea faptelor de civilizaţie şi încetineala cu care s-a maturizat spiritul naţional.

Natura italiană, care serveşte drept cadru al evoluţiei istorice, a condiţionat puternic Peninsula şi i-a imprimat caracterul fragmentar şi discontinuu.

Fragmentare în primul rând fizică şi climatică. Relieful juxtapune două lumi. Italia de Nord, unde arcul munţilor încadrează Câmpia Padului, are afinităţi continentale, cu temperaturi contrastante, ploi abundente, aluviuni fertile, şi o populaţie cu o puternică componentă celtică şi germanică. Aici se va dezvolta o civilizaţie burgheză şi capitalistă care, în secolul al XIX-lea, va deveni elementul director al unificării. Lungul lanţ al Apeninilor care închide, la nord, accesul la Câmpia Padului, separă cei doi versanţi, adriatic şi tirenian. Muntele, creaţie geologică recentă, obstacol în calea comunicaţiilor, cu soluri sărace şi instabile, uneori vulcanice şi seismice, este erodat de torente neregulate şi devastatoare. Este un mediu geografic neprielnic, cu o vegetaţie fragilă şi degradată din vremuri străvechi, unde

totuşi omul s-a instalat de timpuriu şi a rămas vreme îndelungată. Aceste caracteristici se prelungesc şi se agravează în marile insule Sicilia şi Sardinia şi în arhipelagurile litorale. Câmpiile de coastă, înguste fâşii continue sau vaste platouri calcaroase, pe litoralul adriatic, şi, la vest, şirag de bazine de apă unde alternează grădinile cu agricultură intensivă şi terenurile mlăştinoase, predispun la fragmentarea economiilor şi a suveranităţilor.

Natura mediteraneană, în ciuda strălucirii înşelătoare a soarelui său, este de fapt mai degrabă aspră cu omul: un climat sărac în apă, care, acolo unde irigaţia este imposibilă, condamnă la precaritate o agricultură uscată, organizată în jurul grâului, măslinului, smochinului, viţei de vie şi al animalelor de talie mică; o mare cu coaste excesiv de alungite, dar fără estuarele fluviale adânci care au favorizat marile porturi europene; o faună marină săracă, ce îl recompensează prea puţin pe pescar; în plus, maluri adesea afectate de paludism, întoarse către largul mării de unde vor veni invaziile şi pericolele. De aici rezultă paradoxul unor insule fără o bogată viaţă maritimă, precum Sicilia şi Sardinia, şi, vreme de secole, o repliere a locuitorilor către zonele înalte din interior. Tot astfel, şi decăderea regiunilor, odinioară prospere, precum Mlaştinile pontine sau coastele Greciei Mari, revenite la abandonare şi la sterilitate.

La aceste condiţii restrictive se adaugă extrema sărăcie în minerale utile şi în combustibili solizi. Bine înzestrată pentru micile civilizaţii urbane sau regionale, unde calitatea primează asupra cantităţii, excelând, printr-o mână de lucru pricepută, în prelucrarea de materii prime importate, Italia nu a putut lua parte din plin la Revoluţia industrială a secolului al XIX-lea, bazată pe huilă şi pe fier. Ea va trebui să aştepte zorii veacului următor pentru a realiza, graţie

huilei albe, „a doua Revoluţie industrială", sprijinită apoi de descoperirea gazului natural, şi o dată cu Piaţa Comună, de facilităţile de aprovizionare cu surse de energie şi cu mărfuri de bază.

Discontinuităţii de ordin fizic îi corespunde discontinuitatea istorică. Spre deosebire de Franţa, care încă din Evul Mediu timpuriu începe, în jurul Parisului, unificarea teritoriilor de către monarhie şi unde, în pofida schimbărilor de regimuri politice, se continuă o unificare lingvistică şi administrativă, Italia cunoaşte ceea ce unul dintre cei mai profunzi gânditori ai săi, G.B. Vico, va numi *i corsi e ricorsi della storia*, suişurile şi coborâşurile istoriei, care fac să alterneze expansiunea şi regresul, apogeul şi declinul, succesiunea de suveranităţi, căutarea lentă şi adesea eşuată de hegemonii şi de regrupări. Aceste oscilaţii se petrec într-un cadru politic fragmentat, care debutează cu reţeaua punctuală de colonii greceşti, grupate de-a lungul coastelor, şi se continuă cu localizarea îngustă a civilizaţiei etrusce. Apoi, după imensa construcţie a Imperiului roman ce va lăsa italienilor, vreme de secole, un exemplu încărcat de nostalgie, cu harababura feudală de oraşe şi principate, la umbra dominaţiilor străine, franceză, spaniolă, austriacă. Spiritul local al „campanilismului" se împacă bine cu deschiderea elitelor spre o vastă cultură europeană. Este însă caracteristic faptul că fermentul Unităţii a venit de la Piemont şi de la Torino, stat şi capitală ex-centrice, şi că a avut drept artizan o dinastie, Casa de Savoia, originară de pe versantul francez al Alpilor şi cea mai puţin italienizată dintre toate dinastiile Peninsulei. Tot astfel, doar prin ajutorul militar extern, acordat de Napoleon al III-lea, Italia va putea să declanşeze procesul care va conduce la Unitate.

Avem de-a face deci cu imaginea contrastantă a unei ţări în acelaşi timp împietrite în istorie şi recent născute;

583403 BIBLIOTECA PANAIT ISTRATI BRĂILA

o societate moştenitoare a unui prestigios capital de cultură, dar unde Nordul şi Sudul, slab amalgamate, se opun în ce priveşte economiile şi mentalităţile.

Republica actuală a înlocuit formula statului centralizat, de inspiraţie napoleoniană, prin instituirea de autonomii regionale.

II. De la origini la sfârşitul Imperiului roman de Apus

Istoricii Italiei se confruntă cu problema periodizării. O tendinţă naţională — şi naţionalistă — a susţinut că nu a existat o ruptură între originile cele mai îndepărtate şi epoca actuală. Este clar, totuşi, că Imperiul roman a marcat o tumură. Există mai întâi o Italie preromană, preistorică, celtică, greacă şi etruscă, căreia i-a succedat lumea romană ce şi-a întins imperiul asupra întregului bazin mediteranean şi pe o mare parte din continent. Peninsula se află la originea acestei ascensiuni; ea este elementul-motor care creează, în jurul Romei, instituţiile politice şi juridice.

Republica realizează unitatea diferitelor etnii şi elimină, în Mediterana, rivalitatea Cartaginei (secolul al VI-lea–27 î.Hr.). La moartea lui Severus Alexander (235 d. Hr.) se încheie faza de ascensiune şi organizarea spaţiului roman în jurul unei reţele de provincii şi oraşe, legate prin drumuri strategice şi comerciale.

De la începutul secolului al III-lea începe însă stagnarea, urmată de declin. Imperiul arată semne crescânde de anarhie interne şi suferă, la frontierele sale, presiunea barbarilor.

Tocmai din cauza întinderii Imperiului — din insulele britanice, de pe Rin şi de pe Dunăre până în Sahara; de la Atlantic la Eufrat —, Roma şi Peninsula îşi pierd supremaţia iniţială, care se diluează în tendinţe centrifuge. Această „dezitalienizare" are drept consecinţă intrarea barbarilor *foederati*[1] în rangurile

[1] Termen derivat din *foedus* (tratat de alianţă, pact) şi care îi desemnează pe aliaţii „barbari" ai imperiului. (n. tr.)

armatei şi ascensiunea dinastiilor imperiale neitalice. În timp ce autoritatea puterii centrale slăbeşte, alte forţe erodează societatea tradiţională. Reformele lui Constantin sunt la originea mai multor astfel de transformări ireversibile. Dinarul de aramă, devalorizat, este înlocuit cu moneda de aur, ruinând clasele nevoiaşe în folosul demnitarilor şi al generalilor care vor exercita o ingerinţă crescândă în viaţa publică. Conducerea politică este împărţită în două prin crearea pe malurile Bosforului a unei noi capitale, Constantinopol, a cărei importanţă creşte rapid, grăbind orientalizarea Imperiului. Ruptura între Orient şi Occident este definitivă în 395, la moartea lui Theodosiu. În 313, Constantin promulgă *edictul de la Milano* prin care religia creştină, forţă distructivă a civilizaţiei antice, devine tolerată. Din 212, Caracalla acordase deja deplina cetăţenie romană tuturor locuitorilor Imperiului, sancţionând sfârşitul hegemoniei italiene.

Începând cu anul 378 se succed invaziile barbare. Vizigoţii, vandalii, hunii supun Europa Occidentală. Peninsula, ultima redută a Imperiului, aflată în mâna unor suverani incapabili, capitulează la rândul său. În 410, Roma este cucerită şi jefuită. Barbarii angajaţi ca mercenari decid alegerea împăraţilor şi înlăturarea lor. Skirul Odoacru se proclamă rege la 23 august 476. În mod tradiţional, de această dată se leagă sfârşitul Imperiului roman de Apus şi începutul Evului Mediu european.

Decăderea Imperiului târziu, amorsată în ultimele decenii ale secolului al IV-lea, afectează puternic Italia. Mica proprietate rurală lasă locul marilor domenii cultivate de sclavi sau de coloni legaţi de glie. Activitatea productivă este încătuşată în reglementări rigide care o slăbesc. O depopulare masivă afectează Peninsula, a cărei populaţie scade de la 7–8 milioane, în anul 14 d.Hr., la 6 milioane în secolul al V-lea; Roma, care avea un milion de locuitori în epoca imperială, nu mai numără decât 400 000 la mijlocul secolului al V-lea şi se prăbuşeşte la 23 000 la începutul secolului al VI-lea !

Profitând de pe urma acestui recul catastrofal din Evului Mediu timpuriu, se vor constitui şi vor evolua tot mai divergent,

în diferitele părţi ale Imperiului, o serie de destine regionale. De-abia atunci începe cu adevărat istoria Italiei.

Moştenirea perioadei premedievale a fost, în numeroase privinţe, decisivă pentru viitor. În primul rând, a dat numele Peninsulei. Vocabula *Italia* şi adjectivul *italic* apar la o populaţie din Calabria, care trebuie să se fi numit *Vitaloi* datorită bogăţiei în vite a ţinutului, furnizând o emblemă totemică: viţelul (*vitlu*, în limba umbrică). Acest termen, elenizat în *Italoi*, este transmis romanilor prin intermediul grecilor şi se răspândeşte pentru a desemna, începând cu secolul al III-lea î.Hr., ansamblul populaţiilor care trăiau din Calabria până la Arno, apoi până la Alpi. În 42, Octavian desfiinţează provincia Galiei cisalpine şi dă întregii Peninsule numele oficial de *Italia*.

Creştinismul, pe de altă parte, influenţează de timpuriu viaţa italiană. După prăbuşirea Imperiului, instituţiile romane supravieţuiesc datorită Bisericii. Diocezele adoptă decupajul provinciilor şi al oraşelor. Roma devine capitala pontifului spre care se întorc privirile lumii întregi, ca pe timpurile cezarilor. Italia va fi aşadar chemată, prin amintirea Imperiului, apoi prin instituţia pontificală, să joace un rol internaţional. Ea va trezi ambiţiile unor suverani străini dornici să se revendice de la tradiţia antică sau să primească din partea papei consacrarea sau legitimitatea. Rolul Romei nu are corespondent în nici o altă ţară europeană. În acelaşi timp centru secular al creştinătăţii şi, mult mai târziu, capitala politică dorită de patrioţi, Cetatea Eternă este miza tensiunilor şi a luptelor între puterea spirituală şi cea temporală. „Chestiunea romană" nu va găsi o rezolvare decât în 1929, dar raporturile între Biserică şi Stat apasă încă asupra vieţii sociale şi politice italiene.

Capitolul I

ITALIA EVULUI MEDIU TIMPURIU (SECOLELE VI–IX)

I. Italia barbară şi bizantină

1. Odoacru şi Teodoric (476–526). O dată cu Odoacru, stăpân al Peninsulei şi al Illyriei, centrul de gravitate al vieţii din Italia se deplasează către nord. Capitala este mutată la Ravenna, iar suveranul încearcă să-şi apere teritoriile de atacurile altor barbari, rugii şi vizigoţii. Pe jumătate romanizat, Odoacru păstrează ordinea administrativă imperială şi distribuie soldaţilor săi loturi însumând o treime dintre pământurile Italiei.

Regele rugilor se refugiază la Teodoric, conducător al ostrogoţilor, stabilit în câmpia dunăreană ca vasal al împăratului de la Constantinopol. Cei doi atacă Italia şi, la capătul unei lupte care se desfăşoară din 488 până în 493, Odoacru este învins şi ucis.

Teodoric (489–526), care îi succede, este cel mai celebru dintre regii romano-barbari. În capitala sa de la Pavia, se înconjoară de latini cultivaţi, precum filozofii Casiodor şi Boethius. O anume renaştere a culturii romane începe să se schiţeze. Puterea lui Teodoric este însă fragilă. El ar fi putut realiza o fuziune între popoarele supuse şi cuceritorii germanici şi constitui o legătură între Imperiul de Răsărit — a cărui autoritate supremă o recunoaşte — şi regatul occidental al francilor, de care este legat prin căsătoria sa cu sora lui Clovis. Însă regele refuză, în cele din urmă, amalgamul etnic şi juridic între romani şi goţi, pe care îi separă, la urma urmelor,

divergenţe religioase[2]. Domnia sa, începută cu speranţa unei redresări a civilizaţiei, s-a încheiat prin persecuţii aspre. Declinul puterii ostrogoţilor a fost facilitat de luptele pentru succesiune. Amalasunta, fiica lui Teodoric, a fost îndepărtată de către vărul său, Teodahat, şi, înainte să fie ucisă, l-a chemat în ajutor pe împăratul Bizanţului.

2. Recucerirea bizantină (534–553). Iustinian, împărat al Răsăritului începând din anul 527, profită imediat de acest pretext pentru a interveni. Energic şi autoritar, el visa să reconstituie unitatea lumii romane, sfărâmată în anul 395.

Între 533 şi 534, Belizarie, generalul său, debarcă în Sicilia, ocupă Roma, apoi Ravenna. După întoarcerea sa în Orient, goţii reîncep lupta sub conducerea lui Baduila, supranumit Totila (Nemuritorul), care izbuteşte să recucerească Peninsula, cu excepţia oraşelor Roma şi Ancona. „Războiul cu goţii" devastează Italia timp de patru ani, până când un nou general bizantin, Narses, obţine victoria finală în anul 553.

Prin *Pragmatica Sancţiune* din 554, Iustinian proclamă reunificarea imperiului. Italia devine o prefectură, condusă de la Constantinopol. Dar această reunificare teritorială nu durează decât cincisprezece ani, fiind pusă din nou sub semnul întrebării de invazia longobardă.

3. Italia longobardă (568–754). Longobarzii sunt germanici care s-au deplasat, în etape, din Scandinavia până în regiunea Dunării. Bizanţul îi recunoaşte drept

[2] În timp ce Italia este fidelă creştinismului de obedienţă romană, goţii, precum aproape toate popoarele germane, au îmbrăţişat erezia ariană. Episcopul Arius (280–336) nega egalitatea şi consubstanţialitatea între cele trei elemente ale Trinităţii, precum şi natura divină a lui Hristos. (n.a.)

foederati auxiliari. În 568, pătrund în masă în Italia Superioară, prin trecătorile alpine. Este vorba de o migraţie de proporţii a cărei oaste, numărând 40 000 de oameni, ajunge până la sud de Roma. Se constituie astfel *Longobardia* (de unde numele Lombardia), care reuneşte câmpia centrală şi occidentală a Padului, Umbria, Toscana, Apulia şi Campania actuale. Acest teritoriu, cu contururi complicate, se învecinează cu *Romania* (Romagna), rămasă sub stăpânire bizantină în jurul capitalei Ravenna şi întinzându-şi autoritatea peste nordul litoralului adriatic, Liguria, împrejurimile Romei, vârful extrem al Peninsulei şi peste insule.

O dată cu întemeierea Regatului longobard, Italia atinge declinul demografic şi material maxim. Mult mai brutali şi mai primitivi decât predecesorii lor barbari, longobarzii sunt împărţiţi în clanuri familiale care aleg un rege ce conduce după dreptul cutumiar germanic. Reţeaua de drumuri romane se degradează, inundaţiile catastrofale şi epidemiile fac ravagii, iar domeniile rurale se restrâng la o precară economie închisă, de subzistenţă. Lupte sângeroase pentru hegemonie dezbină familiile suverane. Din această succesiune de regi se ridică două personalităţi: Rotari (636–652), care a fixat dreptul barbar prin elaborarea unui cod de legi scris în latină, şi, mai ales, Liutprand (712–744), care a încercat să-şi extindă autoritatea asupra întregii Italii. Nu a reuşit să realizeze acest obiectiv şi enclavele bizantine s-au menţinut în exarhatul Ravennei şi în jurul Neapolelui.

4. Civilizaţia barbară şi bizantină. De-a lungul vicisitudinilor complexe şi adesea obscure ale evenimentelor politice, se desfăşoară fapte de civilizaţie care opun în mod distinct două lumi: Lombardia şi Italia bizantină.

Prima zonă este, de departe, cea mai rămasă în urmă, practic lipsită de ieşire la mare şi separată de centrele cu activitate economică ale Mediteranei. Cu toate acestea, începe un lent proces de fuzionare, favorizat de convertirea longobarzilor la creştinism, operă a papei Grigore cel Mare (590–604). Se realizează o anumită romanizare a mediilor conducătoare longobarde. Sunt construite edificii religioase la Milano (Sfântul Ambrozie) şi la Pavia (Sfântul Petru).

Mult mai strălucitoare este situaţia provinciilor bizantine. Deşi impregnată de influenţe greceşti şi orientale, moştenirea Antichităţii clasice supravieţuieşte. Chiar şi înainte de recucerirea lui Iustinian, arta de la Constantinopol influenţează puternic zona adriatică. În biserici, vechiul plan bazilical, rectangular, fără arcade, cu două nave laterale, o absidă şi, mai târziu, un transept în formă de cruce, este înlocuit de un plan pătrat, cu arcade ample şi cupole imense, imitând Sfânta Sofia. Pictura şi sculptura lasă loc mozaicului. Acesta acoperă interiorul edificiilor cu strălucirea elementelor sale aurite şi schematizează chipurile şi veşmintele în atitudini rigide şi hieratice. Alături de bazilica Sfântul Marcu din Veneţia, Ravenna este centrul acestei arte italo-bizantine despre care stau mărturie bazilicile San Vitale, San Apollinaro Nuovo şi San Apollinaro in Classe.

Două fenomene, încărcate de consecinţe, marchează viaţa religioasă. Înainte de toate, este vorba despre dezvoltarea monahismului. Concepţiei bizantine „cezaro-papiste", care asociază strâns puterea imperială şi puterea spirituală şi care impregnează creştinismul cu un misticism contemplativ, i se opune, în Occident, o dorinţă mult mai puternică de independenţă a suveranului pontif faţă de Stat şi, mai ales, ideea unei devoţiuni mai pătrunse de morală şi a unei teologii mai

inteligibile pentru popor. Monahismul, apărut în Orient, a fost adaptat spiritului şi tradiţiilor occidentale de către Benedict de Nursia (480–546), care a întemeiat, în anul 529, abaţia de la Monte Cassino. Sfântul Benedict a redactat regula ordinului benedictin, bazată pe rugăciune, muncă şi ajutorarea săracilor. Mănăstirile benedictine s-au răspândit cu rapiditate în întregul Occident şi, prin intermediul învăţaţilor şi al bibliotecilor lor, au păstrat, în veacurile întunecate ale Evului Mediu timpuriu, tradiţia culturii antice.

Al doilea fapt este creşterea influenţei morale şi materiale a papei. Încetul cu încetul, erezia ariană, îmbrăţişată de barbari, dispare şi, la Roma, în plan temporal, îndepărtaţii împăraţi bizantini lăsă pontifului exercitarea îndatoririlor îndeplinite altădată de către reprezentanţii imperiului. Dar papalitatea se îndepărtează tot mai mult de Bizanţ. În 726, împăratul Leon Isaurianul le dă o lovitură creştinilor din Italia, decretând interdicţia cultului icoanelor şi distrugerea acestora (iconoclastia). Papa Grigore al II-lea (715–731) îi contestă împăratului dreptul de a legifera în problemele religioase. Din ce în ce mai mult, populaţia, pătrunsă de un sentiment antibizantin, motivată de fiscalitatea împovărătoare şi oprimantă, se întoarce spre papă ca spre un părinte spiritual şi un protector natural. Pontiful, la rândul său, caută ajutor în Apus, din partea monarhiei france. Începând cu 728, Liutprand îi acordă lui Grigore al II-lea oraşul Sutri, în apropiere de Roma, cucerit de la bizantini, apoi diferite centre fortificate. Aceasta este primul nucleu al Statului papal.

II. Italia francă şi carolingiană (754–887)

1. Intervenţia francă (754–774). Carol Martel, regele francilor, atacat de musulmani, refuză o primă cerere de ajutor formulată de către papă, pentru că are nevoie de sprijinul lui Liutprand. În 751, regele lombard Aistulf (Astolf) (749–756) ocupă exarhatul de Ravenna şi înaintează spre Roma. În 753, papa Ştefan al II-lea merge

în Franţa, la Pepin cel Scurt, şi îi conferă titlul de Patriciu, protector al romanilor. O expediţie francă eliberează Roma, asediată de către Aistulf (756). Pământurile retrocedate de către longobarzi în regiunea Pavia sunt acordate papei de către Pepin cel Scurt.

Desiderius[3], fiul lui Aistulf, încearcă să pactizeze cu puterea francă, căsătorindu-şi cele două fiice cu fiii lui Pepin, Carol (viitorul Carol cel Mare) şi Carloman. În zadar, întrucât în 771, Carol, devenit în acelaşi an rege al francilor, îşi repudiază soţia longobardă şi, în 773, la apelul papei Adrian I, face o incursiune în Italia. După victoria obţinută, el îşi aşază pe cap, la Milano, coroana de fier a regilor longobarzi şi devine „Regele francilor şi longobarzilor şi Patriciu roman".

2. Italia carolingiană (774–887). Atunci când Carol cel Mare intervine în Peninsulă, se află la apogeul puterii, reunind deja sub dominaţia sa toată Europa Occidentală, din Pirinei până la Elba. El apare drept restauratorul Imperiului roman şi creştin al lui Constantin.

Prestigiul său este cu mult mai mare decât al papei Leon al III-lea, care, sub lovitura unor acuzaţii grave referitoare la administraţia şi la viaţa sa privată, a fost nevoit să părăsească Roma pentru a căuta adăpost pe lângă regele franc. Acesta îl retrimite în Oraşul Etern unde el însuşi soseşte în anul 800. În noaptea de Crăciun, în aclamaţiile mulţimii, papa îl încoronează pe Carol cel Mare cu diadema de Împărat roman. Se năştea astfel Sfântul Imperiu roman care, împreună cu papalitatea, avea să constituie unul dintre fundamentele vieţii europene din Evul Mediu şi din perioada modernă.

[3] Rege al longobarzilor între anii 757–774. (n.tr.)

Harta Italiei carolingiene arată o fărâmiţare mai accentuată faţă de divizarea anterioară între Lombardia şi Romania. În nord, regatul Italiei, cu capitala la Pavia; în centru, statul pontifical al „Patrimoniului Sfântului Petru", cuprinzând fostul exarhat bizantin de Ravenna şi ducatul roman, ducatul de Spoleto rămânând sub stăpânire carolingiană; în sfârşit, în sud, principatele longobarde de Benevento, Capua şi Salerno rămân teoretic supuse lui Carol cel Mare, dar sunt în fapt independente.

Relaţiile dintre împărat şi Bizanţ, unde, în 798, împărăteasa Irina a uzurpat tronul fiului său, Constantin al VI-lea, au fost tensionate. Încoronarea din anul 800 nu a fost recunoscută şi, după urcarea pe tron a lui Nicefor, a izbucnit războiul. Acesta a fost condus de către Pepin, fiul lui Carol cel Mare, care nu a putut învinge. S-a ajuns la o împărţire a sferelor de influenţă. Sardinia, Sicilia, Campania şi coasta Apuliei rămâneau sub control bizantin. În schimbul recunoaşterii titlului de împărat al Occidentului, Carol cel Mare a recunoscut în anul 812 suveranitatea orientală asupra Veneţiei. În lagună, în jurul insulei Rialto, începând din 751 o federaţie a arhipelagului, *Civitas Veneciarum*, se eliberase de sub tutela exarhatului.

Această apartenenţă foarte laxă la Bizanţ favorizează schimburile comerciale. În aşezarea sa portuară şi defensivă remarcabilă, Veneţia moşteneşte activitatea economică a Ravennei, împotmolită şi decăzută. Sub conducerea unui *doge* ereditar, apoi ales, Veneţia îşi începe ascensiunea către hegemonia maritimă în Adriatica şi Mediterana.

La moartea lui Carol cel Mare (814), fiul său Ludovic cel Pios îi urmează la tron. În anul 817, acesta îşi împarte teritoriile între cei trei fii, Lothar, Pepin şi Ludovic Germanicul. Italia îi revine mai întâi lui Bernard, nepotul lui Carol cel Mare (817–820), care, deşi confirmă donaţiile

făcute papei, pretinde ca alegerea pontifului, făcută de către clerul şi poporul Romei, să fie urmată de un jurământ de fidelitate faţă de împărat. Începând din anul 830, Imperiul carolingian este minat de certurile între moştenitorii marelui împărat. Aceştia repun în discuţie împărţirea făcută, instigaţi fiind de Ludovic cel Pios, care vrea să-i facă loc unui al patrulea fiu, Càrol (cel Pleşuv), născut din a doua căsătorie. Lupta fratricidă se încheie, în 843, prin tratatul de la Verdun. Lothar primeşte demnitatea imperială şi partea mediană a vechiului Imperiu, incluzând Italia. De acum încolo, locuieşte la Aachen, iar, din 844, fiul său Ludovic al II-lea este cel care guvernează Peninsula ca regent, apoi îi succede tatălui său, în 855. Domnia sa este dedicată luptei împotriva sarazinilor musulmani. Aceşti jefuitori pradă coastele Mediteranei şi se instalează solid în insulele şi porturile Calabriei şi Apuliei, de unde întreprind raiduri până în Provence şi în Alpi.

Victoria asupra sarazinilor şi eliberarea oraşului Bari nu au fost obţinute decât cu ajutorul seniorilor locali, ceea ce le-a întărit tendinţa spre autonomie. Longobarzii din ducatul de Benevento îl capturează pe Ludovic al II-lea, care moare în 875. Papa Ioan al VIII-lea caută atunci sprijin din partea ramurii france. Carol cel Pleşuv este încoronat împărat, apoi rege al Italiei. El moare în 877, la Avrieux, în Savoia, la întoarcerea dintr-o expediţie peste munţi. Îi urmează la tron Carloman, fiul lui Ludovic Germanicul, apoi fratele său, Carol cel Gros, încoronat în 879. Acesta din urmă reuneşte, vreme de câţiva ani, întreaga moştenire carolingiană. Dar este un suveran mediocru, incapabil să facă faţă rebeliunilor feudalilor şi invaziilor normande şi sarazine. Marii seniori ai regatului îi hotărăsc înlăturarea în 877 şi, un an mai târziu, la moartea sa, dinastia descendenţilor lui Carol cel Mare se stinge. În

perioada carolingiană, Italia se vede redusă la un rol marginal în Imperiu. Exercitarea puterii, controlată de către trimişi, *missi dominici*, este frânată de lupta împotriva Bizanţului, prezenţa puterii temporale a papei şi fărâmiţarea feudală. Economia rurală rămâne în letargie, în jurul marilor domenii, însă o oarecare activitate începe să anime schimburile comerciale ale Câmpiei Padului cu Veneţia şi cu Orientul. În jurul şcolilor şi al mănăstirilor se conturează o renaştere a culturii clasice.

3. Naşterea feudalităţii. Carol cel Mare şi succesorii lui exercită autoritatea pe plan local prin intermediul *conţilor (comites)*, care, asemeni *ducilor* din teritoriile longobarde supuse, sunt deţinătorii marilor domenii. *Mărcile,* zone de frontieră, sunt atribuite unor şefi militari, *margrafi* sau *marchizi.* Aceşti agenţi ai puterii imperiale devin treptat autonomi şi exercită pe cont propriu drepturile regale de a împărţi dreptatea, de a da legi sau de a bate monedă. Ei au subordonaţi, *baroni* sau căpitani, de mai mică anvergură. Carol cel Pleşuv măreşte numărul acestor concesii în Italia, simbolizate prin acordarea unui domeniu, *fief,* unor laici sau unor ecleziaşti. În 877, prin Capitulariul de la Quierzy, decretează caracterul ereditar al fiefurilor, consolidând aristocraţia legată de pământ şi militară pe cale de a se constitui. Sistemul se generalizează, prin legăturile de la om la om care îi asociază pe membrii categoriei sociale conducătoare. Ea presupune protecţia, dar îşi şi impune tutela asupra ţăranilor, liberi sau dependenţi, dar legaţi de pământ şi a căror capacitate civilă şi juridică este limitată.

Capitolul II

ITALIA FEUDALĂ A COMUNELOR ŞI SENIORIILOR (SECOLELE X–XIV)

Evul Mediu italian este o perioadă foarte complexă în care se confruntă, într-o succesiune încărcată de evenimente, trei puteri: Imperiul, papalitatea şi seniorile feudale sau orăşeneşti.

I. Regatul independent al Italiei (887–951)

Înlăturarea lui Carol cel Gros lasă câmp liber veleităţilor de independenţă ale feudalilor. După renaşterea carolingiană, se menţine încă o fază de anarhie şi de regres. În vreme ce Peninsula este afectată, între 899 şi 947, de incursiunile devastatoare ale ungurilor, are loc o adevărată fărâmiţare politică. Marii feudali îşi dispută coroana electivă a regatului independent, în timp ce papalitatea, în mâinile unor pontifi fără prestigiu, se află la cheremul facţiunilor rivale.

Guido de Spoleto este mai întâi izgonit de Berengar de Friuli, în 888. *Însă îşi învinge rivalul şi se încoronează la* Pavia. Nu poate, totuşi, să-şi exercite autoritatea decât asupra centrului Peninsulei, Italia de Nord rămânând supusă lui Berengar. Începând din 898, acesta din urmă rămâne singurul rege, după moartea lui Guido şi a fiului său, Lamberto. Dar, în urma înfrângerilor suferite în faţa ungurilor şi a sarazinilor, Berengar este înlăturat. Îl *înlocuieşte Rudolf de Burgundia* (924–926), apoi *Hugo de* Arles (926–947), care îl asociază la coroană pe fiul său,

Lothar. Principalii seniori nu privesc cu ochi buni această consolidare a puterii regale. Unul dintre ei, Berengar al II-lea de Ivrea, îl înlătură pe Hugues şi exercită puterea, mai întâi ca tutore al lui Lothar, apoi, după 950, în nume propriu. *Pentru a-şi asigura succesiunea*, doreşte să-şi căsătorească fiul, pe Adalbert, cu văduva lui Lothar, Adelaida. Aceasta refuză şi se refugiază în Germania, unde se mărită cu tânărul împărat Otto de Saxonia.

II. Italia şi Imperiul germanic

1. Otto. *Otto intră în Italia şi îl constrânge pe Berengar să* îi cedeze mărcile Friuli, Istria şi Verona, care oferă Germaniei cheile Peninsulei. Trecătoarea uşor de traversat a râului Brenner este străbătută de „calea regală", ce devine marea axă a comunicaţiilor italo-germane peste Alpi. Alipirea Italiei la Imperiu va intensifica migrarea coloniştilor din Bavaria la sud de Brenner, sosiţi cu începere din secolele VI–VII şi a căror înaintare va continua, în veacul al XIV-lea, până la porţile oraşului Trento. Frontiera etnică, foarte distinctă, se va fixa apoi pe valea râului Salorno. *Aceasta este originea actualei minorităţi etnice germane din* Alto Adige (Tirolul de Sud al austriecilor).

În 951, Otto îl înlătură pe Berengar şi este proclamat rege al Italiei, apoi încoronat împărat de către papă, în 962. Italia trecea astfel, din nou, în urma acestei uniuni personale a coroanelor, sub hegemonia străină a Sfântului Imperiu roman germanic.

2. Împăraţii saxoni (963–1024). Otto I (963–973) a încercat, fără succes, să răpească Italia Meridională Bizanţului. Prin vaste donaţii, el a dezvoltat puternic feudalitatea ecleziastică, dar a pretins confirmarea de

către împărat a alegerii papilor, supuşi unei supravegheri stricte. Succesorii săi, Otto al II-lea (973–983) şi Otto al III-lea (983–1002), continuă, fără un succes hotărâtor, lupta politică împotriva Bizanţului şi a arabilor stabiliţi în Sicilia. Autoritatea germanică asupra Italiei rămâne fragilă, iar împăraţii trebuie să ţină cont de feudalii care, precum familia Crescenzi la Roma, le contestă suzeranitatea. În 1002, seniorii încearcă să înlăture jugul, alegându-l rege pe Arduin, marchiz de Ivrea. Însă noul împărat, Henric al II-lea „cel Sfânt"(1002–1024), reuşeşte să se impună.

3. Împăraţii franconieni şi lupta dintre papalitate şi Imperiu (1024–1125). Dinastia franconiană accede la tron o dată cu Conrad al II-lea (1024–1039). Acest suveran moşteneşte în 1033 regatul de Arles, pe care trebuie să-l recucerească. Este ajutat de către vasalii săi, iar unul dintre ei, Humbert „cel cu Mâna Albă", primeşte pământuri în Savoia şi titlul de conte. Aceasta este originea, modestă, a dinastiei care va înfăptui, în secolul al XIX-lea, Unitatea Italiei.

Controlul puterii imperiale asupra papalităţii, unde competitorii îşi dispută scaunul Sfântului Petru, se accentuează o dată cu Henric al III-lea (1039–1056). Însă în elita oamenilor Bisericii, prinde contur o mişcare ce vizează eliberarea Bisericii de sub dominaţia laică, în jurul reformei monastice de la Cluny[4]. În 1059, papa Nicolae al II-lea hotăra că pe viitor alegerea pontifului va fi făcută numai prin votul cardinalilor. O dată cu urcarea pe Sfântul Scaun a unuia dintre protagoniştii Reformei, Hildebrand

[4] Mişcare reformatoare al cărei centru a fost mănăstirea burgundă de la Cluny, urmărind revenirea la spiritul regulei Sfântului Benedict după care era organizată activitatea monastică din Imperiul carolingian. (n.tr.)

de Soana, încoronat sub numele de Grigore al VII-lea, unul dintre cei mai mari papi ai Evului Mediu, între Sfântul Scaun şi Imperiu izbucneşte un conflict. El va continua pe timpul îndelungatei domnii a lui Henric al IV-lea (1056–1106), care reuşeşte să obţină înlăturarea papei Grigore al VII-lea de către un conciliu german fidel lui. Însă papa îl excomunică pe suveran şi îi dezleagă de jurământul de fidelitate pe vasalii acestuia, care îl atacă. În 1077, Henric al IV-lea este nevoit să facă penitenţă, la Canossa. El continuă totuşi lupta, instalând un antipapă, în timp ce Roma este jefuită de către normanzi. Lupta se încheie sub Henric al V-lea (1106–1125), în 1122, în urma Dietei de la Worms, unde împăratul renunţă să mai confere învestitura spirituală demnitarilor ecleziastici.

4. Arabi şi normanzi în Italia Meridională

A) *Arabii.* Începând din veacul al VII-lea, musulmanii din Africa de Nord încep atacurile asupra Siciliei. Ei au fost chemaţi mai întâi ca mercenari de către dinaştii locali. În 827, debarcă în insulă, care este cucerită treptat până în 878 şi iese definitiv de sub autoritatea Imperiului de Răsărit. Iniţial vasali ai suveranilor tunisieni, emirii locali se emancipează şi instaurează o putere autonomă. În 840, ei trec pe continent şi îşi extind influenţa asupra oraşelor Bari şi Apulia, trimiţând expediţii până în Italia Centrală. O puternică contraofensivă bizantină îi respinge, dar se vor menţine în Sicilia până în 1072.

Dominaţia arabă a fost marcată de o renaştere intelectuală şi artistică remarcabilă. Sub dinastia kalbită, Palermo număra 300 de moschei. Marile domenii bizantine au fost fărâmiţate; în zonele de coastă, o agricultură pe baze ştiinţifice şi cu irigaţii producea citrice, bumbac, şofran, trestie de zahăr, în vreme ce înfloreau

meşteşuguri rafinate. Cuceritorii musulmani nu reuşesc totuşi să arabizeze Sicilia, în ciuda aparenţei unei convertiri forţate la Islam.

B) *Normanzii.* La începutul secolului al XI-lea, în Italia Meridională apar primii mercenari normanzi. Ei sunt fiii mai mici ai familiilor instalate, cu un secol în urmă, în provincia franceză ce le poartă numele. Aventurieri ambiţioşi şi care nu au nimic de pierdut, îşi oferă serviciile către seniori, în luptele acestora împotriva musulmanilor şi a bizantinilor. Sunt plătiţi prin acordarea de fiefuri şi astfel prind rădăcini. Conducătorii lor, Rainulf Drengot, Guillaume de Hauteville, Robert şi Roger Guiscard, eliberează de sub dominaţia arabă Apulia, apoi Sicilia. Sub domnia lui Robert al II-lea (1127–1154), nepotul lui Robert Guiscard, se constituie un regat creştin în Italia Meridională. Este o construcţie solidă, cu instituţii centralizate. Astfel ia naştere unul dintre elementele vieţii politice şi sociale italiene care se va perpetua până la unificarea din secolul al XIX-lea.

Cuceritorii normanzi se vor integra perfect în stilul de viaţă mediteranean. Ei îşi vor păstra moştenirea culturală şi tehnologică primită de la musulmani. Flota lor va respinge atacurile arabilor în Mediterana, iar porturile Bari şi Messina întreţin schimburi fructuoase cu Genova, Pisa şi Veneţia. În construcţiile religioase, o artă originală îmbina elementele bizantine, arabe şi creştine.

Recucerirea normandă era deja o manifestare a stării de spirit ce avea să se dezvolte o dată cu Cruciadele.

III. Cruciadele şi consecinţele lor economice şi sociale

1. Înflorirea Republicilor maritime. În anul 1094, în faţa ameninţării turce asupra Constantinopolului, papa Urban al II-lea predică prima cruciadă. Aceste expediţii, care îşi propuneau să smulgă din mâinile necredincioşilor Locurile Sfinte ale creştinismului, apoi să lupte împotriva arabilor în întregul bazin al Mediteranei, s-au succedat până în 1270.

Pe măsură ce se desfăşoară, Mediterana Orientală, blocată de la cucerirea arabă, se deschide comerţului european şi Italia îşi poate exploata poziţia geografică privilegiată. Pe de altă parte, necesităţile de transport şi aprovizionare ale armatelor şi bazelor creştine din Ţara Sfântă oferă navigatorilor din Peninsulă ocazia unor activităţi profitabile.

Republicile maritime, ce apar de-a lungul coastelor începând din secolul al X-lea, sunt primele care beneficiază de pe urma acestei poziţionări. Amalfi este cea mai veche, urmată, în Sud, de Neapole, Gaeta şi Bari. Însă cucerirea normandă duce la declinul acestui grup, în favoarea porturilor din Nord. Pe coasta tireniană,Genova şi Pisa, devenite autonome, îi alungă, graţie negustorilor lor războinici, pe arabi din Corsica şi din Baleare. Veneţia este deja marea punte de legătură între Răsărit şi continent, unde se schimbă moneda din aur bizantină contra banilor din argint ai Occidentului. Ea îşi afirmă superioritatea în Adriatica prin victoria dogelui Pietro Orseolo al II-lea asupra piraţilor slavi (anul 1000). Corăbiile italiene transportă spre Palestina oameni şi furnituri, dar şi mărfurile Europei de Nord: blănuri, arme, stofe din Flandra. Aduc în schimb mirodeniile, mătasea, bumbacul, plantele tinctoriale care au tranzitat prin Orientul Mijlociu. De jur împrejurul Mediteranei prosperă colonii de negustori şi, în Orient, aceştia au cartiere şi antrepozite rezervate, *fondacci*. O competiţie acerbă opune oraşele

maritime. Pisa şi Genova îşi dispută controlul asupra insulelor din Mediterana Occidentală. Normanzii din Sicilia ocupă Corfu. Veneţia îşi elimină rivalele, Ravenna, Aquileea, Ancona, Pola. Ea exploatează la maxim privilegiile economice acordate de Imperiul bizantin. În cele din urmă izbucneşte un conflict cu Bizanţul. În 1202, dogele îi convinge pe cruciaţi să cucerească portul Zara, apoi să se îndrepte spre Constantinopol, care este luat cu asalt, în 1204. Imperiul latin de Răsărit va reuşi să-şi menţină existenţa din 1204 până în 1261. Baudouin de Flandra a fost ales împărat, iar veneţianul Morosini, patriarh. Veneţia a fost marea beneficiară a prăbuşirii Bizanţului. Ea deţinea principalele porturi, de la Adriatica până la Marea Neagră, insulele greceşti, precum şi monopolul comerţului în Imperiul latin de Răsărit.

2. Comunele. Dezgheţul economic ce urmează primelor cruciade şi este însoţit de o creştere demografică se extinde în interiorul Peninsulei, unde se manifestă o puternică renaştere a oraşelor. Noduri de comunicaţii, centre de negoţ, locuri de acumulare a bogăţiei, populaţia lor creşte rapid. Activitatea economică presupune libertatea schimburilor, persoanelor şi bunurilor „sechestrate" sub tutela unei feudalităţi esenţial ecleziastice. Împotriva episcopilor-conţi şi a agenţilor lor se ridică nobilii posesori de pământ şi, tot mai mult, negustorii, deţinătorii unei averi mobiliare care depăşeşte treptat averea funciară a micilor feudali. Între anul 1080 şi primele decenii ale secolului al XII-lea (cu excepţia Regatului normand al celor Două Sicilii, centralizat, în care suveranii ţin în frâu mişcările citadine), în întreaga Peninsulă se dezvoltă comunele. Organizarea prezintă peste tot aceleaşi trăsături. Este vorba, la început, despre o asociere liberă a unor cetăţeni, uniţi printr-un jurământ, şi care se constituie cu acordul episcopului. Apoi, nobilii şi

negustorii se emancipează şi toţi locuitorii sunt reuniţi într-o *colectivitate orăşenească*, *comuna*. O adunare generală alege un consiliu restrâns, *la credenza*, şi magistraţii municipali, *consulii*, desemnaţi în general pentru doi ani. Puterea lor este recunoscută de către Biserică şi Imperiu. Încetul cu încetul, elementul mercantil, apoi, mai târziu, clasele populare ajung să domine, în detrimentul nobililor. Aceştia trebuie să-şi distrugă castelele rurale şi să vină să trăiască în incinta fortificată a oraşului, deseori dotată cu turnuri. Puterea nobililor, din ce în ce mai restrânsă, nu se exercită decât asupra locuitorilor rurali, de unde provin termenii *comitatus (contado)* şi *contadino*, denumirea italiană a ţăranilor.

Viaţa comunei este intensă, dar sfâşiată de rivalităţile dintre persoane şi oraşe. Polemica şi patriotismul local, „campanilismul", vor forma de acum încolo una dintre trăsăturile dominante ale mentalităţii politice transalpine[5], până în epoca contemporană. Roma s-a alăturat mişcării. În 1143, revolta populară a dus la instaurarea unui Senat, care contesta puterea temporală a papei. Arnaldo de Brescia predica revenirea clerului la simplitatea primelor perioade ale creştinismului şi renunţarea acestuia la bunurile materiale.

Comunele au fost locurile privilegiate ale unei redeşteptări culturale şi artistice. Aceasta se manifestă în arta religioasă, prin construirea de biserici cu planul în cruce, unde elementele arhitectonice ale antichităţii sunt reluate, într-un spirit original, de arta romană. Domul din Modena, catedrala din Pisa, San Miniato, baptisteriul şi campanila din Florenţa sunt edificiile cele mai importante, pe lângă bisericile ridicate la Roma, în Toscana, în

[5] Termenul reflectă perspectiva unui autor francez. (n.tr.)

Umbria. În vreme ce în Europa Occidentală deja se individualizează cu putere limbile romanice, Italia cultivată rămâne fidelă latinei. Dreptul roman înfloreşte din nou, după pătrunderea codurilor de drept germanice o dată cu invaziile. Bologna este principalul centru pentru studiile juridice, iar şcoala medicală din Salerno, depozitară a tradiţiei arabe, are o reputaţie europeană.

3. Comunele împotriva împăratului. Imediat după Concordatul de la Worms şi stingerea dinastiei imperiale de Franconia, papalitatea intră din nou în criză. Lupta pentru succesiune îi opune pe susţinătorii Casei suabe de Hohenstaufen, ghibelinii (de la numele castelului Weiblingen, leagănul lor), şi pe cei ai Casei de Bavaria, guelfii (de la numele lui Welf, fondatorul acestei linii dinastice). În 1152 este ales Frederic de Suabia, zis Barbarossa (1152–1190). După ce îşi consolidează puterea în Germania, este nevoit să întreprindă şase incursiuni în Italia pentru a-şi instaura autoritatea. În această acţiune pentru hegemonia imperială, Barbarossa se loveşte de ostilitatea comunelor. El supune o serie de oraşe din Italia de Nord: Chieri, Tortona, Pavia, Piacenza, Parma şi Bologna. Dar atunci când se apropie de Roma, pentru a fi încoronat, Arnaldo de Brescia ridică împotriva lui o asemenea opoziţie încât trebuie să se întoarcă în Germania (1158). Milano, asediat, capitulează şi, la Dieta de la Roncaglia, împăratul obţine recunoaşterea supremaţiei sceptrului său asupra organizărilor municipale. Magistraţii aleşi sunt înlocuiţi de *podestaţi*, adesea germani. Profitând însă de necazurile provocate împăratului de lupta sa împotriva papalităţii, comunele se revoltă şi îi alungă pe podestaţi. Represiunea este puternică. Crema este distrusă, iar Milano, după doi ani de

asediu, devastat (1162). Aflat la apogeul puterii sale, Barbarossa se pregăteşte să atace regatul normand din Sicilia, când o epidemie îi decimează armata, în împrejurimile Romei. Depăşind opoziţiile care le divizează, oraşele din câmpia Padului se aliază începând din 1164 şi formează în 1167, sub egida papei Alexandru al III-lea, Liga lombardă, care va grupa Veneţia, Padova, Treviso, Vicenza, Mantova, Ferrara, Bologna, Parma, Modena, Cremona, Piacenza, Lodi, Brescia, Bergamo, Milano, Tortona, Asti, Vercelli, Novara; din ordinul acestei alianţe şi împotriva invaziilor din Alpi, este construită fortăreaţa Alessandria, care ia numele papei. La Legnano, pe Tessino, miliţiile urbane învinge trupele imperiale, la 29 mai 1176. Barbarossa este nevoit să încheie o înţelegere, mai întâi cu papa, apoi cu oraşele (pacea de la Costanza, 1183), care îşi văd autonomia pe deplin recunoscută. În 1186, Henric, fiul lui Barbarossa, se căsătoreşte cu Constanţa de Hauteville, ultima moştenitoare a regatului Siciliei. Centrul de gravitate al Imperiului se deplasează astfel spre centrul Peninsulei, preludiul reluării luptei între suverani şi Sfântul Scaun.

IV. Lupta sacerdoţiului şi Imperiului

1. Frederic al II-lea şi papalitatea. Frederic Barbarossa moare în Orient, în timpul celei de-a treia cruciade. Fiul său, Henric al VI-lea, devine împărat în 1191 şi rege al Sicilei şi Apuliei în 1194, însă moare subit în 1197. El lasă un moştenitor minor, Frederic, a cărui tutelă este încredinţată papei. În Germania, Filip de Suabia şi Otto de Braunschweig intră în luptă pentru câştigarea coroanei. După disputa învestiturilor şi revolta comunelor, o nouă încercare de forţă va opune papalitatea şi Imperiul. Ea se

referă la problema de a şti cine anume, pontiful sau monarhul, deţine primatul. Într-adevăr, Biserica medievală dezvoltă o nouă concepţie despre putere. Această teorie pune sub semnul întrebării sistemul roman al unui stat independent de domeniul spiritual, derivat din „dreptul natural" al indivizilor de a-şi crea reguli şi instituţii. În numele misiunii sale divine de „vicar al lui Hristos pe pământ", papa apără ideea teocraţiei pontificale, conform căreia puterea succesorului Sfântului Petru trebuie să o controleze pe cea a suveranilor. Inocenţiu al III-lea (1198–1216), jurist şi teolog cu o puternică personalitate, se face promotorul acestei interpretări, ca şi succesorii săi. Promotor al celei de-a patra cruciade, care sfârşeşte prin cucerirea Bizanţului, el urmăreşte o operă de reformă şi de înnoire a Bisericii. Duce o luptă împotriva ereziilor — precum, în Franţa, cea a albigenzilor — şi are ca ajutoare pline de zel noile ordine cerşetoare orientate spre sărăcie şi predicare, în strâns contact cu masele. Cele mai active sunt ordinul dominican şi cel al fraţilor minoriţi, fondat de Francisc din Assisi (1182–1226). După moartea lui Filip de Suabia, Inocenţiu al III-lea sprijină urcarea lui Otto de Braunschweig pe tronul imperial, în schimbul recunoaşterii preeminenţei pontificale. Întrucât noul cezar eludează *această obligaţie, papa îl înlătură şi excomunică şi obţine* desemnarea în locul său a lui Frederic al II-lea (1218–1250), nepotul lui Barbarossa. Tânărul împărat, de abia încoronat în 1220 de către succesorul lui Inocenţiu al III-lea, reia lupta împotriva comunelor italiene. Grigore al IX-lea sprijină oraşele, ce reînnoiesc Liga lombardă şi obţin reconfirmarea drepturilor lor. Papa îşi asigură concursul Genovei şi al Veneţiei, în timp ce predicile călugărilor cerşetori reînsufleţesc entuziasmul guelfilor. Polemici violente separă spiritele şi, din acest moment, în

vocabularul politic italian termenul de guelfi îi desemnează pe susţinătorii papalităţii, iar cel de ghibelini, pe partizanii împăratului. La întoarcerea din cruciadă, în care a obţinut titlul de rege al Ierusalimului, Frederic al II-lea proclamă, în regatul său din Italia Meridională, instituţii care fac din acesta o monarhie absolută. În 1239, învinge oraşele reunite în Ligă, la Cortenuova. Puterea sa pare a fi la apogeu. Graţie căsătoriei fiului său obţine Sardinia, revendicată de papă. În 1241, întrucât pontiful a convocat la Roma un conciliu pentru a-l înlătura, Frederic al II-lea îi împiedică desfăşurarea, dispersând flota care aduce prelaţii de pe continent. În 1245, Inocenţiu al IV-lea (1243–1264) reia însă lupta. Conciliul de la Lyon reînnoieşte excomunicarea declarată împotriva lui Frederic al II-lea şi îl privează de titlul de rege şi de împărat. După eşecul suferit în faţa Parmei asediate şi înfrângerile fiului său în faţa miliţiilor din Bologna (1248), soarta împăratului este tot mai grea până la moartea sa, survenită în 1250.

2. Sfârşitul Casei de Suabia. Dispariţia lui Frederic al II-lea inaugurează în Germania o eră de frământări, „Marele Interregn", care nu ia sfârşit decât în 1273, o dată cu alegerea lui Rudolf I de Habsburg. Conrad al IV-lea (1250–1254), expus ostilităţii guelfilor, încearcă fără succes să-şi restabilească hegemonia asupra Peninsulei. Fratele său vitreg, Manfred, bastard legitim al lui Frederic al II-lea, reuşeşte, cu ajutorul ghibelinilor, să se impună la Florenţa, după bătălia de la Montaperti (1260), apoi în Italia de Nord, în scopul de a reconstitui un regat independent de Imperiu. În timp ce guelfii şi ghibelinii se confruntă aprig, papii Urban al IV-lea (1261–1264) şi Clement al IV-lea (1265–1268) sprijină un competitor străin pentru dinastia suabă. Este vorba despre un

personaj de prim-plan, foarte ambiţios şi lipsit de scrupule, Carol de Anjou, fratele regelui Franţei Ludovic cel Sfânt. Carol s-a căsătorit cu ultima moştenitoare a conţilor de Provence şi şi-a întins domeniile dincolo de trecătorile din Alpii de Sud, în văile înalte şi oraşele Piemontului Occidental. În 1263, locuitorii Romei l-au desemnat senator pe viaţă. Cu sprijinul financiar al papilor şi al bancherilor guelfi din Toscana, strânge o armată de mercenari francezi şi de reprezentanţi ai miliţiilor din oraşele ostile Imperiului, în vederea unei cruciade împotriva lui Manfred. Acesta este înfrânt şi ucis sub zidurile de la Benevento, în 1266.

Ghibelinii se îndreaptă apoi spre ultimul vlăstar al dinastiei de Hohenstaufen, Conradin, fiul lui Conrad al IV-lea, în vârstă de 15 ani. Acest tânăr intră în Roma, de unde papa fuge, însă după acest succes efemer, este învins la Tagliacozzo, în Munţii Abruzzi, în 1286, capturat şi deferit lui Carol de Anjou, care ordonă uciderea lui.

3. Angevinii în Italia de Sud. Carol de Anjou visează să supună întreaga Italie puterii sale. Profitând de dubla vacanţă a scaunului pontifical (1268–1271) şi a Imperiului, el se impune, cu ajutorul guelfilor, ca podestat al marilor oraşe din Toscana şi din Câmpia Padului. Regatul sicilian este administrat cu eficienţă şi cu rigoare de imigranţii francezi aflaţi în serviciul său. Dar ghibelinii îi contestă treptat hegemonia. Aproape peste tot izbucnesc revolte urbane. În 1277, episcopul Otto Visconti preia puterea la Milano şi, în acelaşi an, papa Nicolae al III-lea, din puternica familie Orsini, îi devine ostil. Cu o tenacitate neobosită, Carol de Anjou îşi urmăreşte marile obiective în Mediterana. Din 1267, intervine în Balcani, atacă Albania şi posesiunile veneţiene din Grecia. În 1277, cucereşte Acra în Palestina şi îşi ia titlul de rege al Ierusalimului. În

Mediterana Centrală profită de rivalitatea dintre Pisa şi Genova, pentru a încerca să obţină Sardinia, şi intervine în Tunisia, ceea ce declanşează cea de-a opta şi ultima cruciadă, în care va pieri fratele său, Ludovic cel Sfânt. În sectorul occidental, se înfruntă cu regatul de Aragon, al cărui suveran, Pedro al III-lea, s-a căsătorit cu fiica lui Manfred, Constanţa de Hohenstaufen, şi revendică moştenirea suabă. În ziua de Paşte, 30 martie 1282, la Palermo izbucneşte o mişcare populară, ce cuprinde apoi întreaga Sicilie şi în care francezii sunt masacraţi. *Vecerniile siciliene* sunt urmate de o rebeliune a feudalilor rămaşi fideli dinastiei germanice şi, cu sprijinul flotei aragoneze, ultimii francezi sunt alungaţi de pe insulă. Pedro de Aragon neutralizează mişcările din oraşele siciliene ce doreau să devină comune independente şi începe războiul împotriva Casei de Anjou. Deşi sprijinit de papă, aceasta nu va putea niciodată să recucerească Sicilia. În vreme ce papa Martin al IV-lea îndeamnă la cruciadă împotriva lui Pedro al III-lea, Carol al III-lea de Anjou moare, în 1285. Lupta capătă apoi dimensiunile unui conflict franco-aragonez pentru supremaţia în Mediterana Occidentală. După un lung război, în 1302 se ajunge la pacea de la Caltabellotta. Aceasta prevedea ca, la moartea lui Frederic al III-lea de Aragon, angevinii să reocupe insula. În realitate, dinastia de Aragon nu va renunţa niciodată la această posesiune, căreia îi vor adăuga ulterior Sardinia.

Episodul angevin va avea consecinţe însemnate pentru Italia. Pe de o parte, el deschide seria intervenţiilor franceze care se vor înmulţi de acum încolo în Peninsulă; pe de altă parte, deschide porţile pentru ingerinţa iberică, ce va duce, în secolul al XVI-lea, la dominaţia spaniolă.

V. Apogeul civilizaţiei comunelor

Între 1200 şi ultimii ani ai veacului al XIII-lea[6], comunele italiene, în ciuda disensiunilor lor violente şi a vicisitudinilor, adeseori catastrofale, ale luptei dintre Sacerdoţiu şi Imperiu, sunt printre focarele cele mai strălucite de cultură şi economie din Europa.

1. Prosperitatea economică. În decursul lui *Duecento*, marile porturi din Peninsulă au devenit sediile unei intense activităţi comerciale. Stăpânirea italiană asupra insulelor din Mediterana a îndepărtat ameninţarea pirateriei arabe. În Italia de Nord, comerţul se concentrează într-o reţea de oraşe şi urmăreşte, în direcţia continentului, evantaiul trecătorilor alpine, ieşite dintr-o lungă letargie sau făcute practicabile prin lucrări de viabilizare. Vechile drumuri romane, profund degradate în Evului Mediu timpuriu, sunt străbătute iarăşi de caravanele negustorilor.

Forţa de muncă pentru lucrările urbane este furnizată de imigraţia locuitorilor din zonele rurale, pe care aceştia le părăsesc, alungaţi de războaie, pentru a căuta în oraşe o mai mare securitate şi o relativă libertate. Florenţa, de pildă, ajunge de la aproximativ 20 000 de locuitori, în 1198, la peste 50 000, în 1280. Pe ansamblu, în ciuda conflictelor armate şi a epidemiilor, populaţia totală a Peninsulei sporeşte. Ea s-ar cifra la aproximativ 10 milioane de locuitori, în 1340. Activitatea economică se alimentează din două surse. Une este exploatarea

[6] Uzanţa italiană este să se numere secolele după primele două cifre ale anilor. Aşadar, există *Duecento* (secolul al XIII-lea), *Trecento* (al XIV-lea), *Quattrocento* (al XV-lea), *Cinquecento* (al XVI-lea), *Seicento* (al XVII-lea), *Settecento* (al XVIII-lea), *Ottocento* (al XIX-lea) şi *Novecento* (al XX-lea). (n.a.)

resurselor locale, destul de limitate: ceva lână şi bumbac, sarea din lagunele Veneţiei, fierul din insula Elba, argintul şi plumbul din Sardinia, talcul din Volterra, marmura din Carrara, ligniţii din Toscana. Cea de-a doua, mult mai importantă, este meşteşugăritul urban, bazat pe o mână de lucru numeroasă şi orientat, prin exportul produselor, spre o piaţă europeană. Bresle de meşteşugari, strict reglementate, muncesc la comandă pentru negustori-antreprenori care le procură comenzile şi le furnizează materia primă şi capitalul. Sectorul textil se află de departe în frunte datorită mătăsii şi, mai ales, lânii, la Florenţa, Milano, Perugia, Arezzo, Parma, Vicenza, Padova şi Verona, în vreme ce alte oraşe, precum Aquileea, sunt specializate în vopsirea stofelor. Practicile comerciale se perfecţionează. Genova, Florenţa, apoi Veneţia bat monede puternice de aur care se bucură, pe pieţele externe, de un excelent titlu. O puternică finanţă italiană operează la scară continentală, acordând împrumuturi oraşelor şi suveranilor. Aceştia mânuiesc şi schimbă bani, sunt cunoscuţi sub numele generic de lombarzi şi se află în rivalitate cu evreii. Ei practică împrumutul cu dobândă, tolerat de Biserică, împrumutul ipotecar, asigurarea maritimă. Pentru a facilita tranzacţiile, inventează contabilitatea în partidă dublă şi compensaţiile de pe o piaţă pe alta, primă formă a ceea ce va deveni scrisoarea de schimb. Arta comerţului începe să iasă din empirismul rutinier pentru a se erija în ştiinţă, a cărei teorie este codificată de către florentinul Francesco Balducci-Pegolotti în a sa *Pratica della mercatura*[7]. Dinastii financiare se nasc la Asti, la Milano, la Genova, la Sienna

[7] Practica negoţului. (n.tr.)

(Bonsignori, Chigi) şi, mai ales, la Florenţa (Acciaiuoli, Albizzi, Baldi, Peruzzi).

2. Cultura şi arta. Mediul urban este un teren propice pentru înflorirea unei culturi laice, care primeşte drept de cetate, alături de centrele intelectuale ecleziastice. Vehiculul său este limba „vulgară". În Italia transformarea latinei vorbite va avea loc relativ mai lent decât în celelalte ţări romanizate, iar Peninsula va suferi puternic influenţa lingvistică a provensalei şi a francezei. Începând însă din secolul al XIII-lea, legat de ascensiunea civilizaţiei comunelor şi de pătrunderea, la curţile princiare, a idealului cavaleresc cântat de trubaduri, înfloreşte un „nou stil" *(stil novo)*. Modul său de expresie este vorbirea populară, inteligibilă pentru mase. Printre aceste idiomuri, cărora îndelungata fragmentare politică a Italiei le-a asigurat supravieţuirea până în epoca actuală, se afirmă, prin renumele scriitorilor săi, supremaţia dialectului toscan. Acesta va deveni limba naţională a Italiei unificate. În climatul pasionat al controverselor juridice şi teologice dintre guelfi şi ghibelini, sunt elaborate primele monumente ale literaturii italiene, o dată cu cei „trei mari" florentini, Dante Alighieri (1265–1321), Petrarca (1304–1374) şi Boccaccio (1313–1375)[8].

Influenţa Italiei în Europa este atestată de înflorirea universităţilor. Soarta acestor şcoli va fi inegală, unele vor dispărea ori vor suferi eclipse, însă datele primelor lor fondări subliniază precocitatea incontestabilă a Peninsulei în renaşterea culturii occidentale. În jurul Universităţii din Bologna (1088) iau fiinţă cele din Vicenza (1204), Arezzo

[8] Asupra acestor aspecte, a se vedea excelenta sinteză a lui Paul Arrighi, *La littérature italienne*, col. „Que sais-je?", nr. 715. (n a.)

(1215), Padova (1222), Neapole (1224), Vercelli (1228), Piacenza (1243), Sienna (1246), Treviso (1263), Roma (1303), Perugia (1308), Florenţa şi Pisa (1343), Pavia (1351), Ferrara (1391).

În vreme ce primii misionari italieni pornesc spre ţinuturi îndepărtate, republicile maritime îşi trimit emisarii pentru a lega relaţii de afaceri. Între 1260 şi 1269, fraţii veneţieni Polo ajung până în Mongolia; într-o a doua călătorie, Marco Polo, fiul lui Niccolò, realizează un imens periplu în Extremul Orient. La întoarcere, el dictează povestea expediţiei, în limba franceză. Alţi navigatori încep să coboare de-a lungul coastelor Africii, deschizând calea pe care o vor urma în curând navigatorii portughezi.

În Italia din *Trecento*, înfloririi literaturii în limba vulgară şi speculaţiilor spiritului îi corespunde o nouă epocă arhitecturală şi artistică. Către 1250 apare, venind din Franţa, stilul gotic. Amestecată iniţial cu elemente romane, această estetică va fi interpretată prin prisma gustului şi a geniului italian pentru a da capodopere originale: Santa Maria del Fiore, Santa Croce şi Santa Maria Novella, la Florenţa; Domul din Sienna; palatele municipale, cu campanile îndrăzneţe, precum cele din Florenţa, din Sienna, din Perugia, în timp ce regatul Siciliei construieşte, pe modelul castelelor din Franţa, impunătoare fortăreţe gotice. În decorarea edificiilor, sculptura şi mai ales pictura se eliberează de convenţiile şi hieratismul bizantine. Şcoala toscană a lui Simone Martini, Cimabue, Giotto (1267–1337) şi emulii lor acoperă pereţii cu fresce ce exprimă sensibilitatea religioasă şi spiritualitatea medievale.

VI. Criza secolului al XIV-lea

1. Răsturnarea conjuncturii economice. Începând din primele decenii ale secolului al XIV-lea, faza ascendentă a economiei şi demografiei europene suferă o stagnare, apoi un regres care se va prelungi până în veacul al XV-lea. Cauzele fundamentale sunt foametea şi epidemiile, variaţiile monetare şi Războiul de 100 de Ani între Franţa şi Anglia. Desigur, Italia pare să fi fost mai puţin afectată decât celelalte ţări, întrucât avea acumulate rezerve considerabile în numerar, iar Milano şi Italia de Nord, au evitat oarecum această situaţie. Însă celelalte oraşe mari, mai ales Florenţa, primesc lovituri puternice. În vreme ce casele de comerţ şi bancare dau faliment, epidemiile de ciumă din 1360–1363, 1371–1374, 1381–1384, 1400, 1417 omoară, în zonele rurale, până la 40–60% din populaţie. În oraşe lipseşte mâna de lucru meşteşugărească, antrenând creşterea salariilor şi a costurilor de producţie. După 1378, în centrele lânii din Peninsulă sosesc lucrătorii flamanzi, alungaţi de recesiune. Însă şi acestea, la rândul lor, intră în criză la sfârşitul secolului, din cauza restrângerii pieţelor şi a concurenţei stofelor franceze.

2. Mişcări politice şi sociale. De la comună la seniorie. Sărăcia lucrătorilor din oraşe, instabilitatea situaţiei economice nasc puternice tensiuni interne, pe fondul tradiţionalei opoziţii guelfi-ghibelini. Încetul cu încetul, se operează o modificare în structura politică, care, pe căi diferite, ajunge peste tot la acelaşi rezultat: dispariţia puterii comunale în favoarea individului. Uneori, un feudal este acela care exploatează luptele intestine pentru a se impune într-un oraş sau mai multe (familia d'Este, la Ferrara, Scaligeri, la Verona); alteori, oraşele se oferă ele

însele unui senior (burgurile din Piemont, către Casa de Savoia; oraşele din regiunea Marche, către papă); în fine, câteodată autorităţile citadine însele oferă unui nobil sau unui patrician funcţia de podestat, la început pentru o durată limitată, repede transformată în putere personală pe viaţă, cu sprijinul miliţiilor de mercenari (compania *di ventura*) şi al *condottieri*-lor lor (familia Visconti, la Milano, Carraresi, la Padova, d'Este, la Modena, Medici, la Florenţa). Deşi suveranitatea formală a poporului rămâne menţionată, consiliile şi organele administrative sunt strâns controlate de către senior, care le populează cu oamenii săi şi primeşte titlul de vicar imperial. Treptat, dinaştii senioriilor *(signorie)* reunesc domeniile în jurul principalelor oraşe, nuclee ale viitoarelor state regionale. „Atomismului" comunal începe să îi urmeze principatul. Masele în majoritatea lor acceptă această evoluţie. Dar există o ostilitate latentă între *popolo minuto* al celor mărunţi şi *popolo grasso* al celor bogaţi, care merge câteodată până la revoltă. La Roma, notarul Colà di Rienzo, proclamat dictator, instalează o Republică în mai 1347. Nevoit să fugă, revine în 1354 şi este ucis de compatrioţii săi, nu fără ca, între timp, Cerroni şi Baroncelli să fi încercat să-l imite. La Florenţa, într-un climat ardent de revendicări sociale şi de febră politică, are loc din 1345, la chemarea lui Ciuto Brandini, greva vopsitorilor, apoi în 1348 răscoala dărăcitorilor *(ciompi)*, condusă de Michele Lando, care păstrează puterea până în 1382.

3. Declinul papalităţii şi al Imperiului. Idealul teocratic al Evului Mediu este slăbit de presiunea unor forţe noi: revendicările populare, autoritatea senioriilor, ascensiunea burghezilor. Se constituie o nouă ordine de valori, laice. În instituţia pontificală însăşi, temporalul are deseori

câştig de cauză în faţa spiritualului. Alegerile sunt manevrate de facţiunile romane sau intervenţiile străine. Papii, care se comportă şi ei asemeni unor „seniori", rezervă famiilor sau clientelei lor funcţiile importante şi profitabile, iar acest nepotism slăbeşte grav prestigiul moral al Sfântului Scaun. Începând din 1296, o nouă dispută pentru supremaţie îi opune pe regele Franţei, Filip cel Frumos, şi pe Bonifaciu al VIII-lea (1294–1303). La 7 septembrie 1303, Guillaume de Nogaret, ajutat de ghibelini, va veni să-l ameninţe şi să-l umilească pe papă la Anagni. Sub pontificatul francezului Bertrand de Got, ales graţie regelui Franţei, sub numele de Clement al V-lea (1305–1314), ereticii, instigaţi de novarezul Dolcino, predică sărăcia, distrugerea bisericilor şi abolirea ierarhiei ecleziastice. Pentru a scăpa de tulburările care agită Roma, Clement al V-lea se stabileşte la Avignon şi, până în 1378, în comitatul Venaissin se vor succeda şase pontifi. Ei lasă Oraşul Etern pradă anarhiei şi, prin reorganizarea centralizată a fiscalităţii, provoacă nemulţumirea supuşilor lor italieni. Deşi Sfânta Caterina din Sienna îl imploră pe papă să revină la Roma, un legat, cardinalul Albornoz, reorganizează statul papal, începând din 1373. El va pregăti întoarcerea lui Grigore al XI-lea, dar, departe de a amorsa o consolidare a Sfântului Scaun, sfârşitul „captivităţii babiloniene" marchează începutul Marii Schisme (1378–1417), care îi va opune pe papi şi antipapi şi va rupe unitatea Bisericii occidentale.

Imperiul, alt pilon al vieţii politice italiene în Evul Mediu, avea să se clatine la rândul său. Până în 1308, primii doi împăraţi ai Casei de Habsburg nu se preocupă de Peninsulă. Însă în faţa haosului general, unele spirite, precum Dante, se întorc din nou către Germania, invocând apariţia unui nou Constantin sau a

unui nou Carol cel Mare. Henric al VII-lea de Luxemburg (1308–1313) descinde în Italia, pentru a restabili ordinea. Prins curând în angrenajul rivalităţilor dintre guelfi şi ghibelini, reuşeşte însă cu greu să fie încoronat la Roma, ocupată de trupele lui Carol de Anjou. Moare după ce renunţă la asediul Florenţei, în momentul în care se pregăteşte să atace regatul Siciliei. Urmaşul său, Ludovic de Bavaria (1313–1347), chemat la rândul său de ghibelini şi de familia Visconti, nu va reuşi mai multe. El se opune papei Ioan al XXII-lea, ales în 1316, încearcă să îi contrapună un antipapă şi este încoronat nu la Catedrala Sfântul Petru de către pontif, ci la Capitoliu de către locuitorii Romei. Nu poate duce război în regatul angevin şi revine în Germania. De acum încolo, va fi acaparat în întregime de rivalitatea cu competitorul său la tronul Imperiului, Ioan al Boemiei, fiul lui Henric al VII-lea.

O pagină de istorie a Italiei este întoarsă o dată cu renunţarea din partea împăraţilor germanici la ideea medievală a hegemoniei politico-religioase asupra vechii lumi romane. Imperiul devine un stat german, pe modelul celor care se dezvoltă în Occident. În afara teritoriului Germaniei, imperiul nu mai este decât o formulă vidă de conţinut real. Câţiva suverani vor mai vizita încă episodic Peninsula, asupra căreia nu păstrează decât o suzeranitate nominală.

Capitolul III

ITALIA RENAŞTERII (1400–1560)

Perioada care se întinde de la începutul secolului al XV-lea până la pacea de la Cateau-Cambrésis (1559) este cea în care Italia se impune în Europa prin întâietatea civilizaţiei sale. Pe ruinele Evului Mediu în declin, de la finele secolului al XIV-lea, ea inaugurează o eră nouă, perioada modernă. Regăsind moştenirea Antichităţii clasice, oamenii Renaşterii *(Rinascimento)*, elaborează o nouă etică fondată în mod esenţial pe individ. Preocuparea medievală faţă de lumea de dincolo, aşteptarea domniei lui Dumnezeu pe Pământ, viziunea unei civilizaţii comunitare, administrate de Biserică sunt înlocuite treptat de o civilizaţie a omului, creator al unui stat mai eficient, închis în frontiere precise şi unde suveranul, mecena luminat, încurajează arta şi viaţa spiritului.

Totuşi, chiar dacă Peninsula înregistrează o incontestabilă dezvoltare culturală, chiar dacă potenţialul său economic rămâne însemnat, nu va reuşi să ducă la îndeplinire unificarea teritorială şi politică şi va recădea sub tutela străină.

I. Epoca de aur economică şi culturală

1. Prosperitatea italiană. Italia din *Quattrocento* a depăşit mai rapid decât celelalte ţări ale Europei criza de sfârşit a societăţii medievale. Cu excepţia Sudului, unde structurile feudale şi marea proprietate se menţin, peste tot dinamismul burghezilor şi al mânuitorilor de bani

transformă Centrul şi Nordul. Agricultura, stimulată de cererea din oraşe, începe să utilizeze tehnici mai intensive, punând în aplicare irigaţia sau introducând unele culturi noi, precum orezul sau dudul. Proprietatea solului trece, în mare măsură, în mâinile orăşenilor, care investesc profiturile din negoţ în domenii agricole, administrate în sistem de fermă sau în arendă. În meşteşugărit, recul prelucrării lânii se accentuează, însoţit de prosperitatea prelucrării mătăsii care devine o activitate preponderentă, ca şi meşteşugurile pielăriei, armelor, ceramicii, sticlei şi oglinzilor, gravurii.

Însă importanţa economică a Italiei este datorată mai puţin producţiei bunurilor de consum decât comerţului şi activităţii bancare. Sunt puse definitiv la punct mecanismele de împrumut şi de plată. Se creează asociaţii de capitalişti pentru a efectua operaţiuni la distanţă. Levantul rămâne direcţia privilegiată, urmat de Germania, prin rutele alpine, apoi de Ţările de Jos, Franţa, Peninsula Iberică. Înaintarea turcilor spre Occident va perturba acest comerţ. Genova este ruinată; Veneţia este în dificultate, în timp ce Florenţa, care a absorbit Pisa, rivala sa, desfăşoară o intensă activitate în Mediterana de Vest.

Geografii italieni, precum Paolo Toscanelli, emit primele ipoteze despre forma rotundă a Pământului. Unii navigatori se pun în serviciul monarhiilor iberice — Cristofor Columb, genovez, Amerigo Vespucci, florentin, Antonio Pigafetta, vicentin, însoţitor al lui Magellan — sau al celei engleze, precum genovezul Giovanni Cabot.

Însă descoperirea Lumii Noi şi exploatarea colonială a Tropicelor sunt un factor negativ pentru Peninsulă, întrucât centrul de gravitate al economiei se deplasează spre Atlantic. Protecţionismul marilor state, sechelele războaielor ce devastează Peninsula îi deteriorează

situaţia prosperă. Dar băncile italiene, cu coloniile din străinătate, rămân foarte puternice şi îi împrumută cu sume enorme pe suverani, pentru finanţarea expediţiilor militare care necesită, de acum înainte, batalioane numeroase şi armamente costisitoare.

2. Cultura şi arta. La începutul secolului al XV-lea se manifestă primele semne ale unei înnoiri ce va cunoaşte apogeul în prima jumătate a celui următor, în timpul războaielor din Italia. La curţile princiare, în jurul suveranilor-mecena, strălucesc focare a căror influenţă se va extinde în întreaga Europă.

Originea Renaşterii *(Rinascimento)* constă mai întâi în redescoperirea operelor Antichităţii, o dată cu înnoirea studiului latinei clasice şi mai ales a limbii greceşti vechi. Refluxul savanţilor, alungaţi din Orient de înaintarea turcilor şi care, în mod foarte firesc, găsesc refugiu în Italia, animă un nou umanism, vehiculat printr-o invenţie recentă: tiparul. Un gust nou se formează, combinând lecţia anticilor şi tumultuoasele aspiraţii ale generaţiei care, încetul cu încetul, se eliberează de mentalitatea medievală.

Florenţa, care numără în vremea dinastiei de Medici 60 000 de locuitori, este leagănul Renaşterii.

Curiozitatea filozofică dă naştere scrierilor lui Marsilio Ficino şi Giovanni Pico della Mirandola; literaţii îl comentează pe Dante şi cântă fapte de vitejie în poeme cavalereşti, în timp ce muzicienii compun cadenţele unei *Ars nova*. În artele plastice, arhitectura abandonează treptat temele gotice, prin introducerea cupolelor şi a elementelor decorative antice, ale căror vestigii abundă pe pământul Peninsulei şi propun modele, interpretate în mod liber. Pe lângă biserici, se ridică palate ale patricienilor, proiectate de Michelozzo, Brunelleschi (1377–1446),

Alberti şi discipolii lor. Tot astfel, lecţia clasicilor înnoieşte sculptura, prin Ghiberti, Pollaiuolo, Benedetto da Majano, Luca della Robbia, Verrochio. Pictura, ce continuă iniţial să exprime în frescele sale religiozitatea Evului Mediu prin Fra Angelico (1387–1455) şi Benezzo Gozzoli, se orientează spre un naturalism realist la Pietro della Francesca (1416–1492) şi Ghirlandaio sau către sensibilitatea psihologică a unui Botticelli (1444–1510).

La Roma, Nicolae al V-lea şi strălucitul umanist Pius al II-lea iniţiază colecţiile de la Biblioteca Vaticanului. La Milano, familia Sforza, prin arhitectul Bramante, nu se lasă cu nimic mai prejos decât Mantova familiei Gonzaga sau Ferrara Casei d'Este. Veneţia, cel mai mare oraş al Italiei, care depăşeşte 160 000 de locuitori, este patria pictorilor Mantegna şi Bellini.

Cinquecento este era geniilor universale, care excelează în toate genurile. Şi aici Florenţa se găseşte în frunte prin Michelangelo (1475–1564), arhitect, pictor şi sculptor, Leonardo da Vinci (1452–1519), pictor, sculptor, inventator şi gânditor, Rafael.

Dar Renaşterea inspiră şi alţi creatori, la Roma pontifilor-mecena Iuliu al II-lea şi Leon al X-lea, la Milano, la Veneţia cu şcoala sa de pictură, ilustrată de Giorgione, Veronese, Tiţian, Tintoretto. La curtea de la Ferrara trăieşte Ludovico Ariosto (1474–1533), al cărui poem cavaleresc *Orlando furioso* va avea nenumăraţi epigoni. Operele erotice ale lui Aretino, epopeea catolică şi princiară a lui Tasso, *Ierusalimul eliberat*, traduc varietatea direcţiilor şi neliniştilor a căror abundenţă marchează Renaşterea.

II. Statele regionale şi politica de echilibru

1. Afirmarea statelor regionale. Printr-un proces foarte complex de rivalităţi şi de intrigi se desfăşoară, până la

mijlocul secolului al XV-lea, o evoluţie ce tinde să grupeze mozaicul de oraşe şi de seniorii într-o serie de state regionale. Punctul de plecare este, în 1402, reîmpărţirea teritoriilor reunite, în jurul oraşului Milano, de către Gian Galeazzo Visconti. Oraşele comerciale încearcă de acum înainte să controleze o zonă adiacentă care le furnizează o piaţă şi ale cărei profituri funciare compensează în parte declinul comerţului internaţional.

Treptat, spiritul medieval de universalism, reflexul recursului la papă sau la împărat lasă loc noţiunii complexe a unei autonomii politice complete. Armata de miliţii feudale este înlocuită prin trupe de mercenari ai căror şefi, *condottieri*, încearcă adesea să se impună în faţa suveranilor în slujba cărora se află, şi chiar să pună mâna pe putere. În acelaşi timp se elaborează reglementări administrative, aplicate de o birocraţie de agenţi dependenţi în mod direct de prinţi. Influenţa străină (în special a Franţei) va întări acolo unde se manifestă, cu ocazia ocupaţiilor militare din timpul războaielor din Italia, tendinţa spre centralizare şi instaurarea de jurisdicţii politico-administrative inspirate de Parlamente.

Prima jumătate a secolului al XV-lea este o epocă agitată în care se succed rivalităţile pentru împărţirea ducatului de Milano. Însă, în 1454, tratatul de la Lodi restabileşte pacea între marile state: Milano, Florenţa, Roma şi Neapole, preludiu la o *Ligă italiană* care grupează toţi suveranii. Până în 1494, politica de echilibru consacră fragmentarea politică a Peninsulei, dar diminuează tensiunile interne. Această evoluţie este accentuată de înaintarea turcă. Ea privează Veneţia şi Genova de coloniile lor din Levant şi pune capăt rivalităţii tradiţionale pentru hegemonia în Mediterana Orientală. Acţiunea moderatoare a lui Lorenzo Magnificul, conducător al

Florenţei şi aliat strâns al statului pontifical, merge în acelaşi sens.

În Italia secolului al XVI-lea este elaborată o subtilă artă a guvernării. De la naraţiunea pur cronologică a vechilor cronicari, se trece la filozofia teoretică a puterii. Părinţii ştiinţei politice sunt doi florentini, Francesco Guicciardini şi, în primul rând, Niccolò Machiavelli (1469–1527). În lucrarea sa *Principele*, el schiţează cu realism modelul ideal al suveranului, a cărui acţiune este ghidată de unicul imperativ al păstrării şi extinderii domeniului său.

III. Rivalitatea franco–spaniolă pentru hegemonia în Italia

Fragilul conglomerat al statelor regionale nu întârzie să devină obiectul lăcomiei marilor monarhii naţionale, care îşi încep ascensiunea la finele veacului al XV-lea. În spatele strălucitoarei faţade artistice şi culturale sunt disimulate tensiunile sociale, egoismul oligarhiilor, corupţia morală a guvernanţilor şi pontifilor, precum Alexandru al VI-lea. Dominicanul Girolamo Savonarola (1452–1498) exprimă dorinţa obscură a maselor pentru o revenire la puritatea creştinismului primitiv. El prevesteşte iminenţa pedepsei divine, pentru care invazia franceză apare drept preludiu. Între 1494 şi 1498, acest călugăr foarte elocvent conduce Florenţa şi încearcă o experienţă reformatoare şi republicană, înainte de a pieri pe rug, abandonat de propriii fideli. Din 1512, în oraş este reinstalată autoritatea familiei Medici.

În 1494, regele Franţei, Carol al VIII-lea, reia tradiţia „descinderilor" străine în Peninsulă, pentru a revendica regatul Neapolelui în calitate de moştenitor al Casei de Anjou. O „plimbare" militară, ce subliniază cu acuitate

slăbiciunea statelor italiene, îl aduce până la Neapole. Succes efemer, pentru că o coaliţie între Spania, Veneţia, statul papal şi Milano îl constrânge să se retragă, după ce forţase drumul Alpilor prin victoria de la Fornovo, unde cavalerul Bayard îşi începe seria faptelor de arme (1495).

Expediţiei aventuroase a lui Carol al VIII-lea îi urmează campania îndelung pregătită a lui Ludovic al XII-lea, ce revendică ducatul de Milano, ca moştenitor al familiei Visconti. O abilă pregătire diplomatică i-a divizat pe prinţi. Regele Franţei a promis să împartă Lombardia cu Veneţia şi cu cantoanele elveţiene furnizoare de mercenari; Alexandru Borgia, fiul lui Alexandru al VI-lea, urma să aibă mână liberă în Italia Centrală; în fine, regele Spaniei, Ferdinand Catolicul, ar fi putut să alunge din Neapole dinastia de Aragon. Franţa se angajează astfel într-o serie de expediţii ce vor dura mai bine de o jumătate de secol. În ciuda victoriilor obţinute asupra oraşelor Milano (1500) şi Genova (1507), Ludovic al XII-lea se împotmoleşte în situaţia instabilă din Italia. Din 1504, soldaţii săi sunt alungaţi din Neapole, unde Spania se înstăpâneşte. Regele aderă la Liga de la Cambrai, pusă la cale împotriva Veneţiei de către papa Iuliu al II-lea, şi învinge trupele *Serenissimei* la Agnadello (1509). Însă pontiful, neliniştit de supremaţia franceză, se apropie de Veneţia şi de elveţieni. Iuliu al II-lea creează o Sfântă Ligă, al cărei cuvânt de ordine este „afară cu barbarii!", obţinând adeziunea Spaniei şi Angliei. Victoria de la Ravenna (în ziua de Paşte, 1512) repurtată de strălucitul căpitan Gaston de Foix, văr al regelui, care îşi pierde viaţa în luptă, nu împiedică revolta generală a statelor transalpine. Francezii sunt învinşi la Novara (1513) de către batalioanele elveţiene aflate în serviciul papei. Ludovic al XII-lea revine în Franţa şi moare, la sfârşitul lui 1514.

Francisc I, succesorul său, nu renunţă la mirajul italian. Se lansează în recucerirea ducatului de Milano, uşor obţinută după întâlnirea sângeroasă de la Marignano (1515), care anunţă sfârşitul hegemoniei militare elveţiene în Europa. Confederaţia semnează pacea perpetuă cu Franţa; papa Leon al X-lea îşi abandonează aliaţii şi negociază un concordat cu regele, care păstrează Genova şi Milano.

Războiul izbucneşte din nou o dată cu ascensiunea lui Carol Quintul la tronul Spaniei şi al celor Două Sicilii, ales împărat în 1519 la moartea lui Maximilian de Habsburg. Italia este prinsă între posesiunile Franţei şi ale Casei de Austria, dar achiziţiile lui Francisc I ameninţă să despartă teritoriile germane de posesiunile meridionale ale lui Carol Quintul. Lupta pentru supremaţie în Italia se reaprinde pentru trei decenii. Evenimentele ei sunt complexe, adesea dramatice. În 1521, Carol Quintul porneşte ofensiva, sprijinit de papa Leon al X-lea. În 1525, Francisc I este înfrânt la Pavia şi luat în captivitate în Spania. Prin tratatul de la Madrid (1526), este nevoit să promită renunţarea la Peninsulă, dar, după eliberare, îşi pregăteşte revanşa. Organizează împotriva împăratului Liga de la Cognac, reunind Veneţia, Milano şi pe papă. Coaliţia este însă fragilă. Imperialii, comandaţi de conetabilul de Bourbon, care l-a trădat pe Francisc I în 1523, devastează îngrozitor Roma (1527). La pacea de la Cambrai (1529), Franţa trebuie să renunţe la Milano, iar Carol Quintul este uns împărat la Bologna de către Clement al VII-lea. Împăratul, care l-a instalat la Florenţa pe ginerele său, Alexandru de Medici, face din Toscana şi Lombardia bastioanele puterii spaniole.

Cu toate acestea, criza Reformei în Germania face să treacă în planul doi problema italiană. În 1535, întrucât

Carol Quintul anexează ducatul de Milano, la moartea lui Francisc al II-lea Sforza, Francisc I reia lupta, aliat cu turcii, care, din Africa de Nord, întreprind expediţii împotriva porturilor italiene. Francezii invadează Savoia şi Piemontul, unde tânărul duce, Emmanuel-Philibert, îşi pierde aproape toate posesiunile. Însă Franţa eşuează în tentativa de a-şi asigura sprijinul Florenţei, susţinând facţiunea republicană. Forţele se echilibrează: Veneţia nu poate să se apere de turci şi, dacă Nisa rezistă asalturilor francezilor, aceştia îi învinge pe imperiali la Cerisole (1549). Pacea de la Crépy în Laonnais sancţionează pentru moment acest echilibru precar. De acum încolo, centrul de *gravitate al politicii europene se deplasează către nord*, unde Reforma subminează Imperiul. Italia devine unul dintre focarele Contrareformei, o dată cu începerea Conciliului de la Trento, în 1545. Acest relaxare a stăpânirii străine permite oraşelor şi facţiunilor să intre din nou în efervescenţă.

Henric al II-lea, supus influenţei şi intrigilor unui grup de presiune format din emigranţi şi din bancheri italieni şi lionezi, ezită să redeschidă conflictul, apoi se hotărăşte să intervină. La 26 iulie 1552, facţiunea pro-franceză îi alungă pe imperiali din Sienna, iar Corsica se predă regelui Franţei. Dar, în ciuda eforturilor lui Monluc, Sienna trebuie să capituleze şi acest eşec pune capăt ambiţiilor franceze *în Italia. De acum înainte, războiul de peste munţi nu mai* este decât un episod marginal al conflictului dintre Franţa şi Spania. După abdicarea lui Carol Quintul, în 1555, Filip al II-lea, regele Spaniei, este cel care continuă lupta. Papa Paul al II-lea, din familia napoletană Carafa, încearcă în zadar să-i convingă pe francezi să-i alunge pe spanioli din regatul meridional. La 10 august 1557, Emmanuel-Philibert, în fruntea forţelor imperiale, obţine victoria decisivă la

Saint-Quentin, care este urmată de o reglementare generală prin pacea de la Cateau-Cambrésis. Ducele de Savoia îşi primeşte înapoi posesiunile, mai puţin Vaud, trecut la Reformă. Torino, care nu va fi evacuat decât în 1563, Pinerolo, Chivasso şi Chieri, ca şi marchizatul de Saluzzo rămân în mâinile francezilor, deşi Corsica este predată Genovei.

Astfel se încheie, prin alungarea Franţei şi triumful Spaniei, costisitoarea şi sângeroasa serie a războaielor din Italia.

Capitolul IV

HEGEMONIA SPANIOLĂ ÎN ITALIA (1560–1713)

I. Italia la mijlocul secolului al XVI-lea

Statul teritorial al Italiei rămâne practic neschimbat între 1559 şi 1713. Dominaţia spaniolă asupra Peninsulei blochează evoluţia spre statul naţional unitar, dar asigură o perioadă de stabilitate politică necunoscută până atunci de la căderea Imperiului roman.

În această perioadă, înfăţişarea materială şi morală a Italiei îmbracă trăsături ce se vor menţine în tot Vechiul Regim şi care caracterizează încă anumite aspecte ale statului actual, în ce priveşte configuraţiile agrare şi urbane şi mentalităţile sale.

1. Harta politică. Se disting două mari ansambluri:

A) *Statele spaniole* cuprind ducatul de Milano şi tot sudul insular şi peninsular: regatul Neapolelui, regatul Siciliei, regatul Sardiniei, guvernate de vice-regi şi de „prezidiile" orăşeneşti subordonate lor.

B) *Statele regionale* sunt de mărimi şi de puteri foarte diverse: statul papal, ducatul de Savoia, republicile maritime Genova şi Veneţia, ducatele din Italia Centrală şi Septentrională (Parma, Piacenza, Castro, Ferrara, Modena, Mantova, Montferrat, Massa şi Carrara, marele ducat de Toscana, principatul de Piombino) şi minuscule republici independente (San Marino şi Lucca). În acest mozaic apar câţiva „seniori" care suportă cu mai multă sau

mai puţină intensitate tutela hispanică. A sosit momentul să le caracterizăm rapid.

Veneţia, care numără, în 1575, 175 000 de locuitori, rămâne cel mai bogat şi mai puternic dintre statele italiene, singurul care dispune de o forţă militară şi navală capabilă să facă faţă puterilor străine. De la sfârşitul secolului al XI-lea, Veneţia este republică, guvernată de un doge ales. La finele veacului al XII-lea, se întăreşte caracterul oligarhic al instituţiilor. Un număr restrâns de familii puternice monopolizează locurile din cele şase consilii care îl asistă pe doge, reînnoite după regulile unei complexe rotaţii. În secolul al XIV-lea, Serenissima cucereşte teritorii întinse pe continent, ceea ce îi asigură controlul asupra debuşeului Câmpiei Padului şi al rutelor alpine. Prima jumătate a secolului al XVI-lea este tot o epocă de măreţie, în ciuda ameninţărilor de recesiune care apasă asupra economiei mediteraneene şi a amputării graduale a posesiunilor sale orientale. Patriciatul veneţian omogen, scutit de luptele interne care tulbură celelalte oraşe, are simţul statului. El stăpâneşte o populaţie rurală supusă şi fidelă şi meşteşugari citadini cu un nivel de viaţă ridicat.

Genova a jucat cartea spaniolă, spre deosebire de Veneţia. *Superba* obţine din această alianţă mari avantaje materiale. Sub guvernarea autoritară instaurată de Andrea Doria, casta mânuitorilor de bani, adunaţi începând din secolul al XV-lea în Banca de San Giorgio, îşi îndreaptă privirile spre exterior. Există un contrast evident între exiguitatea posesiunilor teritoriale şi puterea materială a acestei internaţionale a banului şi creditului. Genova domină oraşele Lyon şi Anvers în redistribuirea aurului din Lumea Nouă pe continent. Bancherii săi sunt depozitarii fondurilor monarhiei spaniole.

Florenţa, deşi rămâne unul dintre polii majori ai bogăţiei italiene, nu mai este ardenta şi înfloritoarea cetate medievală în care agitaţia politică şi spirituală se uneşte cu dinamismul economic. Familia Medici a reuşit să amputeze definitiv veleităţile reformatoare şi republicane. Cosimo de Medici (1537–1574)

organizează un stat absolutist în care marii comişi ai Prinţului deposedează practic de puteri consiliile şi adunările orăşeneşti, rămăşiţe ale erei Comunelor. Elementele cele mai active emigrează la Paris, urmând-o pe Caterina de Medici, sau către alte state europene. Bancherii caută tot mai mult investiţiile funciare. Dominaţia oraşului asupra zonelor rurale supuse se atenuează şi Florenţa devine un stat teritorial numit de acum încolo — fapt caracteristic — marele ducat al Toscanei.

Ducatul de Milano al familiei Visconti şi-a construit prosperitatea pe poziţia geografică avantajoasă a metropolei lombarde, spre care converge evantaiul rutelor alpine. Autoritatea Prinţului a pus capăt pretenţiilor feudalilor şi o pătură ambiţioasă de negustori şi de mari proprietari de pământuri formează baza de sprijin a oligarhiei dominante, ce colaborează cu suveranul. Dar poporul, ca şi în celelalte oraşe lombarde, rămâne în afara vieţii publice. Astfel se explică uşurinţa cu care triumfă invazia franceză, urmată de rapida supunere faţă de puterea spaniolă.

Statul pontifical, mărit progresiv plecând de la nucleul roman iniţial, fusese nevoit să accepte, până la începutul secolului al XV-lea, autonomia senioriilor locale şi revendicarea de libertăţi municipale de care nu fusese scutit nici măcar Oraşul Etern. Pontifii Renaşterii desfăşoară o acţiune care încearcă să-şi bazeze autoritatea absolută pe ansamblul regiunilor care, de la Pad până la Tibru, traversează Peninsula, cu ajutorul unor familii patriciene devotate lor. Secolul al XVI-lea încununează această evoluţie, prin pontificatele lui Iuliu al II-lea (1503–1513) şi Paul al III-lea (1534–1549). În ciuda coruperii moravurilor la Vatican, aceşti papi-mecena redau Romei, capitala Contrareformei, o strălucire şi un prestigiu uitate de multă vreme. Oraşul, care numără 115 000 de locuitori la sfârşitul secolului al XVI-lea, se acoperă cu edificii religioase şi palate. Totuşi, bazele acestui stat sunt artificiale. În primul rând, prin monopolul clerului în funcţiile înalte ale guvernului şi administraţiei. Apoi, prin dezechilibrul economic şi social care va rămâne până la realizarea Unităţii principala tară a statelor Bisericii. Curtea pontificală, unde

nepotismul face ravagii, absoarbe cea mai mare parte dintre resurse, dar lipseşte pătura burgheziei de afaceri care a adus prosperitatea celorlalte regiuni italiene. Comerţul stagnează, industria este practic inexistentă şi nobilii îşi neglijează domeniile care revin la păşunatul extensiv ori sunt abandonate. În spatele opulentei faţade a Romei baroce se ascund rivalităţile surde dintre familii, revoltele ţăranilor, exasperate de fiscalitatea grea, foametea şi brigandajul endemice.

Regatele meridionale au păstrat o structură care suprapune direct maselor de ţărani, înapoiate şi sărace, clerul şi „baronii". După o fază de relansare fără viitor, la începutul secolului al XVI-lea, situaţia economică se degradează. Madridul guvernează de la distanţă, aservind posesiunile italiene la necesităţile marii sale politici europene. Intoleranţa religioasă i-a alungat pe evrei, ferment al activităţii urbane. Spania întăreşte feudalitatea bazată pe marea proprietate, în favoarea elementelor aristocraţiei locale ce îi sunt devotate. Somnolenţei unei societăţi imobile îi dau replica violentele şi sporadicele revolte ţărăneşti şi corolarul lor negativ: banditismul şi exodul rural al celor lipsiţi de pământ care vin să îngroaşe mulţimile urbane de cerşetori şi de şomeri.

Statul savoiard [9]. Acestuia i-a revenit un destin aparte, fiindu-i menit să devină leagănul Unităţii Italiei. În epoca Renaşterii — şi mult timp după aceea — apare drept cel mai puţin italian dintre toate statele şi, împreună cu Veneţia, cel mai puţin docil faţă de tutela spaniolă.

Începuturile sale sunt modeste. În jurul anului o mie apare pe versantul occidental al Alpilor un conte din al doilea regat de Burgundia, Humbert „cel cu Mâna Albă", originar din Burgundia sau Champagne. El posedă fiefuri împrăştiate: împrejurimile Vienei, pe Ron, regiunea Belley şi a lacului Bourget, malurile sudice ale lacului Leman şi Bas-Valais, Maurienne, care controlează Mont-Cenis. Urmaşii săi ocupă versantul italian, la Susa, Ivreea, Pinerolo, apoi în secolul al XIII-lea, fac să se

[9] Vezi R. Edighoffer, *Histoire de la Savoie*, col. „Que sais-je?", nr. 151. (n.a.)

numere printre domeniile lor Savoia Inferioară, cu Chambéry, ridicat la rangul de capitală (1232), Vaud şi îşi instituie controlul asupra văii Aosta. Astfel se creează de timpuriu un stat pe cei doi versanţi ai munţilor, „uşier al Alpilor". Printr-o abilă politică îmbinând diplomaţia, căutarea unor căsătorii avantajoase şi lupta cu Dauphiné, primii conţi îşi continuă mărirea teritoriilor, cu Bresse şi Tarentaise. Din 1343 până în 1440, stăpânirea savoiardă se consolidează şi devine mai compactă teritorial, prin schimbul îndepărtatelor mărci vieneze contra Faucigny (1355), achiziţionarea Bugey, Valromey, a regiunii Gex. Amedeo al VII-lea, „contele Roşu" (1383–1391), îşi extinde influenţa spre sud o dată cu intrarea oraşelor Nisa, Barcelonnetta, Coni şi Vintimille în stare de dependenţă faţă de statul savoiard. Amedeo al VIII-lea (1391–1451) este făcut duce de către împărat (1416). El obţine Geneva (1401), dar, spre partea piemonteză, ambiţiile sale se ciocnesc de puterea genoveză şi de starea de spirit favorabilă independenţei din principalele oraşe. Saluzzo şi Montferrat, Novara şi Asti rămân în afara stăpânirii sale şi de-abia în 1407 obţine definitiv Torino.

În ciuda unei organizări statale eficace, entitatea savoiardo-piemonteză nu se poate compara cu celelalte state transalpine. Ea rămâne montaniardă şi feudală, lipsită de mari oraşe comerciale — Geneva, cel mai important, nu se supune faţă de autoritatea savoiardă care încearcă în zadar să o transforme în centrul teritoriilor sale. Regiunile cele mai populate se află pe versantul occidental al munţilor, loc de întâlnire a influenţelor meridionale, germanice şi mai ales franceze, unde componenta italiană rămâne mult timp subordonată. Începând cu mijlocul secolului al XV-lea începe o decădere rapidă. Ascensiunea puterii franceze limitează ambiţiile ducale în Occident; criza Reformei duce la secesiunea Genevei (1536), apoi la pierderea regiunii Vaud. Invazia franceză şi lunga ocupaţie a Savoiei, în timpul războaielor din Italia, par să pună capăt puterii savoiarde. Va fi nevoie de energia şi de talentul militar al lui Emmanuel-Philibert (1528–1580), locotenent al lui Carol Quintul, pentru ca statul savoiard să renască. Dar această supravieţuire este

datorată în mod esenţial funcţiei sale de stat-tampon între Franţa şi Casa de Austria. Emmanuel-Philibert, duşman implacabil al Franţei, va avea înţelepciunea de a menţine inovaţiile introduse de cuceritorii statelor sale, în materie de justiţie (Senatul de Savoia, moştenitor al Parlamentului de la Chambéry) şi de administraţie (crearea provinciilor, obţinerea de venituri din impozite directe şi indirecte). Transferul capitalei de la Chambéry la Torino (1536) declanşează lenta răsturnare a politicii savoiarde care va găsi de acum încolo peste munţi terenul ambiţiilor sale, cu numeroase incertitudini şi dificultăţi.

2. Instrumentele dominaţiei spaniole

a) Controlul politic şi militar se exercită direct sau prin intermediul dinastiilor supuse. Spania ocupă punctele strategice, adică nodurile rutiere interne, insulele şi marile porturi din Mediterana.

b) Contrareforma. În acţiunea de hispanizare a Peninsulei, controlată de la Madrid de Consiliul Italiei, soldatul este însoţit de călugăr. Ideile Reformei, venite din afară mai ales prin intermediul umanismului lui Erasmus, lasă indiferenţi nobilimea imorală şi poporul, superstiţios şi ignorant. Dimpotrivă, audienţa sa este favorabilă în anumite medii ecleziastice cultivate, la curţile şi în patriciatele urbane din diverse state. Focare de gândire liberă apar la Neapole, în jurul spaniolului Juan Valdez; la Ferrara, unde Renée de France, căsătorită cu Ercole d'Este, îi primeşte pe Marot şi Calvin; la Lucca, unde Vermigli merge foarte departe în criticarea Bisericii instituite; la Sienna, unde franciscanul Ochino predică reîntoarcerea la creştinismul evanghelic. Dar prezenţa pontificală în Italia şi dominaţia spaniolă sufocă rapid tendinţele reformatoare. Eforturile de înnoire a instituţiilor ecleziastice întreprinse de un Carlo Borromeo, nepot al lui Pius al VI-lea şi arhiepiscop de Milano, rămân izolate.

Inchiziţia romană este reorganizată începând din 1542, iar sub pontificatele lui Paul al IV-lea (1555–1559) şi Pius al VI-lea (1565–1572), cu sprijinul prinţilor şi mai ales al spaniolilor, îi vânează pe eretici. Dominicanul Ghisleri, Mare Inchizitor fanatic, conduce represiunea. În 1543, imprimeria este pusă sub supravegherea Sfântului Oficiu; în 1559 este publicată prima listă de cărţi interzise, puse la *Index*. Numeroşi tipografi sunt interzişi, iar cărţile condamnate, arse. Elita convertită la Reformă emigrează, mai ales spre Geneva. Călugărul Giordano Bruno (1548–1600), spirit critic neliniştit care pune sub semnul întrebării concepţia rigidă despre lume şi dogmele, piere pe rug. Tommaso Campanella (1568–1639), dominican şi el, spirit profetic şi vizionar, va plăti îndrăznelile sale intelectuale cu douăzeci şi şase de ani de închisoare. Reforma franciscanilor (1525), crearea unor ordine noi, theatin (1525), barnabit (1530) şi mai ales iezuit (1540–1550), furnizează Bisericii cadrele şi predicatorii Contrareformei, ale căror teme sunt elaborate de conciliul de la Trento (1545–1553). Italia va păstra în urma lui o profundă amprentă catolică, unde religia este înlocuită adesea de religiozitate şi devoţiune, de puterea materială a unui cler „triumfalist".

II. Fazele dominaţiei spaniole

Obiect şi miză, instrument şi pion pe eşichierul politicii europene, Italia cunoaşte, în raporturile sale cu Spania, fluctuaţiile destinului iberic.

1. Apogeul (1559–1598). Acesta corespunde hegemoniei Spaniei asupra Franţei şi primelor efecte benefice ale răsturnării conjuncturii, ce urmează marilor descoperiri coloniale. În vreme ce se organizează

Contrareforma, suveranii instaurează monarhii autoritare şi birocratice care stăvilesc viguros manifestările de nemulţumire populară. Italia este baza de plecare a luptei împotriva turcilor, la care cooperează Veneţia. Liga creştină a lui Pius al V-lea reia temele cruciadei împotriva necredincioşilor. Ea obţine în 1571 victoria navală de la Lepanto. Dar succesul nu este decisiv. Filip al II-lea se întoarce împotriva Angliei şi abandonează Peninsula atacurilor turcilor. În 1570, Veneţia pierde Ciprul. Încetul cu încetul, viaţa maritimă slăbeşte de-a lungul coastelor periculoase şi afectate de malarie.

2. Perioada de la 1598 la 1618. Este cea care anunţă declinul spaniol, în faţa ascensiunii tinerelor state maritime, precum Anglia şi Olanda, şi revirimentul francez de după războaiele religioase.

Pentru a-şi asigura legăturile continentale cu Flandra şi Austria, Spania, care a pierdut dominaţia asupra Atlanticului, trebuie să se orienteze spre drumurile din Mediterana, apoi spre cele terestre. Un imperativ geopolitic îi atribuie Italiei o funcţie strategică privilegiată. De la baza navală din Genova, două axe de circulaţie traversează, una Montferrat şi Savoia, către Franche-Comté şi Ţările de Jos, cealaltă Valteline, valea înaltă a râului Adda care uneşte Lombardia cu Tirolul. Madridul încearcă aşadar să-şi întărească dominaţia asupra Italiei de Nord, dar prinţii supuşi suportă tot mai greu această tutelă şi încearcă să o slăbească, cu ajutorul Franţei. Relaţiile sunt tensionate acut mai ales cu Veneţia, cea care, în plus, contestă papei posesiunea asupra Ferrarei. În 1606, Serenissima beneficiază de o mediere favorabilă a lui Henric al IV-lea. Succesiunea familiei Gonzaga în ducatul de Mantova şi în Montferrat declanşează primul război al Montferratului

(1612–1617). El are la origine ambiţiile ducelui de Savoia, Carlo Emmanuele I. Spirit neliniştit şi ambiţios, acest prinţ a încercat mai întâi să recucerească Geneva şi să pună stăpânire pe Dauphiné şi Provence. La capătul unei îndelungate lupte cu Franţa, este nevoit să semneze în 1601 tratatul de la Lyon prin care obţine marchizatul de Saluzzo, dar cedează Franţei Bresse, Bugey, Valromey şi Gex. Ducele eşuează în lovitura de forţă a atacului împotriva Genevei (1602) şi, în 1603, prin tratatul de la Saint-Julien, recunoaşte independenţa oraşului lui Calvin. De acum înainte îşi îndreaptă privirile spre Italia. După ce a făcut faţă cu tărie spaniolilor, este nevoit să restituie teritoriile familiei Gonzaga, prin tratatul de la Madrid.

În 1620, catolicii din Valteline, sprijiniţi financiar de Spania, îi masacrează pe protestanţi şi deschid valea pentru trupele iberice. În ciuda intervenţiei franceze, în 1626 Valteline este pusă din nou sub suveranitatea familiei Grison.

Acţiunea antispaniolă purtată de Franţa în Italia devine sistematică după ascensiunea lui Richelieu, în 1625, şi se va desfăşura pe tot parcursul Războiului de 30 de Ani (1618–1648). Problema Montferratului reizbucneşte în 1627, la moartea ultimului Gonzaga. Moştenitorul său este un francez, ducele de Nevers. La capătul unui război cu evenimente complexe, care opune Spaniei Franţa şi Piemontul, pacea de la Cherasco (1631) consacră triumful lui Richelieu. Ducele de Nevers primeşte Mantova, mai puţin Alba şi Trino, acordate ducelui de Savoia, Victor Amedeo I. În contrapartidă, acesta cedează Franţei Pinerolo şi văile adiacente, cheia trecătorilor spre Savoia şi Dauphiné. Italienii văd în această prezenţă franceză la porţile oraşului Torino semnul premergător al sfârşitului supremaţiei spaniole. Italia Meridională este tulburată ea

însăşi de revolte împotriva guvernării de la Madrid, în 1620 şi mai ales în 1647. Palermo se revoltă; la Neapole, la apelul negustorului de peşte Masaniello, este proclamată Republica şi cerută intervenţia franceză. Însă ducele de Guise, care revendică tronul angevin, eşuează în această tentativă. Din 1649 este restabilită autoritatea spaniolă, după represalii dure.

La sfârşitului Războiului de 30 de Ani, epuizarea este generală. Veneţia, care a început în 1644 o costisitoare campanie de recucerire a Cretei de la turci, este susţinută fără vigoare de Franţa.

3. Declinul supremaţiei spaniole (1659–1713). Spania nu încetează lupta împotriva Franţei decât în 1659, prin tratatul din Pirinei. De acum înainte îşi pierde rangul de putere dominantă în Europa, în favoarea Franţei lui Ludovic al XIV-lea. Italia nu se mai află în centrul preocupărilor franceze, dar influenţa Versailles-ului o înlocuieşte pe cea a Madridului în nordul Peninsulei. Această hegemonie este deosebit de puternică în Piemont. Sora lui Ludovic al XIII-lea, Cristina de Franţa, „Doamna", s-a căsătorit în 1619 cu ducele Victor Amedeo I (1630–1637). Până la moartea sa, în 1663, ea exercită o mare influenţă, docilă la injoncţiunile franceze, pe timpul minoratului fiului său, Carlo Emmanuele al III-lea (1638–1675). Tot printr-o regenţă franceză, cea exercitată de Jeanne-Baptiste de Nemours, debutează şi domnia lui Victor Amedeo I.

Regele Soare duce peste munţi o politică de încălcări teritoriale şi de prestigiu. În 1681, ducele de Gonzaga-Nevers îi cedează Casale, cheia trecerii spre valea Padului. În 1684, încearcă să cucerească Genova, supusă unui bombardament naval de represalii. În 1686, îl

constrânge pe ducele de Savoia să îi alunge din statul său pe protestanţii stabiliţi în văile din Vaud. Însă Victor Amedeo al II-lea este hotărât să se elibereze de sub aservirea faţă de Franţa. El intră alături de Ludovic al XIV-lea în războiul Ligii de la Augsburg, în 1690, dar, convins în secret de către englezi, trece în tabăra adversă. Franţa invadează atunci Savoia, pătrunde în Piemont şi îi administrează „Seniorului de Savoia" înfrângerile de la Staffarda (1690) şi de la Marsilia (1693). Printr-o politică de balans în care excelează, Victor Amedeo al II-lea semnează cu Franţa pacea separată de la Torino, în 1696. Obţine din nou Pignerolo, iar Casale revine ducelui de Mantova. Ducele de Burgundia, nepot al lui Ludovic al XIV-lea şi moştenitor al tronului, se căsătoreşte cu Maria-Adelaida, fiica cea mare a ducelui de Savoia.

De acum încolo, perioada supremaţiei franceze în Piemont este încheiată. Ducele este atras o dată în plus în tabăra lui Ludovic al XIV-lea, în răboiul de succesiune din Spania (1700–1714), dar din 1703 îşi abandonează aliatul. Savoia şi Piemontul sunt invadate din nou. Torino rezistă unui lung asediu, înainte de a fi deblocat de o armată austriacă, condusă de prinţul Eugeniu de Savoia-Carignan (1706). În anul următor, austro-sarzii ocupă Lombardia şi regatul Neapolelui, în timp ce englezii debarcă în Sardinia.

Tratatele de la Utrecht şi Rastadt (1713) instaurează o nouă ordine europeană, care în privinţa Italiei va suferi puţine schimbări până la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Ele sancţionează declinul puterii Franţei şi înlocuirea dominaţiei spaniole în Peninsulă cu hegemonia austriacă. Împăratul primeşte ducatul de Milano, mărit cu ducatul de Mantova, unde linia dinastiei Gonzaga este stinsă, fortificaţiile din Toscana, Neapole, precum şi Sardinia.

Unul dintre marii beneficiari este Victor Amedeo al II-lea. El primeşte coroana Siciliei, pe care o schimbă în 1718 pentru cea a Sardiniei — de unde denumirea de Piemont-Sardinia ori statele sarde, desemnând posesiunile Casei de Savoia până în 1860. Victor Amedeo al II-lea îşi măreşte teritoriile în Câmpia Padului (Alessandria, Casale, Lomellino şi valea Sesia). Frontiera cu Franţa începe să se alinieze pe culmile Alpilor, prin obţinerea văilor Oulx şi Fénestrelle şi cedarea Barcellonettei. Piemontul nu mai păstrează decât ducatul de Savoia şi comitatul Nisei pe versantul occidental al munţilor.

III. Decăderea economică

Epoca de aur a Renaşterii este urmată, începând din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, de o fază de stagnare, apoi de declin. Cauzele generale sunt deplasarea centrului de gravitate european din Mediterana la Atlantic, în urma marilor descoperiri maritime. Este bine totuşi să nu schematizăm prea mult acest tablou. Răsturnarea conjuncturii economice nu are consecinţe catastrofale imediate pentru Italia şi trebuie distinse două mari momente:

1. „Vara de la San Martino" a economiei italiene. Această fericită expresie a lui Carlo Cipolla se aplică ultimelor decenii din veacul al XVI-lea şi următoarelor. Ea corespunde instalării şi apogeului hegemoniei spaniole în Peninsulă. La adăpostul puterii regatului iberic, Italia, unde tranzitul mărfurilor venite din Orient prin Mediterana continuă mai multă vreme şi mai intens decât se afirmă, suportă efectele benefice ale afluxului de metale preţioase din Lumea Nouă. Banca genoveză, care distribuie o mare parte dintre acestea în Europa continentală, se află atunci

în culmea prosperităţii. Începând din 1570, creşterea preţurilor, care culminează între 1590–1620 cu o creştere de 200 până la 250% exercită iniţial un efect stimulativ. Italia este traversată de o febră speculativă şi a construcţiilor urbane. Ea continuă să furnizeze unei clientele străine bogate mărfuri scumpe şi căutate: mătase, arme, sticlărie. Comerţul Veneţiei sau al noilor porturi precum Livorno, creat de familia de Medici, reflectă această conjunctură favorabilă. Pe de altă parte, între sfârşitul războaielor din Italia şi începutul Războiului de 30 de Ani, există o perioadă de relativă linişte cu efecte benefice asupra demografiei.

2. Recesiunea şi declinul. Situaţia se degradează o dată cu aservirea Italiei faţă de obiectivele continentale ale lui Filip al II-lea, disproporţionate în raport cu condiţiile materiale ale Spaniei şi cu epuizantul Război de 30 de Ani. O fiscalitate apăsătoare oprimă statele supuse. Pe de altă parte, după euforia iniţială, revoluţia preţurilor nu provoacă, precum în celelalte mari state europene, dezvoltarea unei burghezii dinamice de capitalişti novatori. Societatea transalpină rămâne imobilă, mai divizată ca niciodată între marii proprietari, care deţin bogăţia şi controlul treburilor publice, şi masele a căror putere de cumpărare se micşorează. De acum încolo, bancherii îşi investesc averile în pământuri, ale căror venituri se plafonează. Ei tind să întărească servituţile feudale care apasă asupra ţăranilor dependenţi. Comerţul în Mediterana, devenit marginal, trece în mâinile olandezilor, englezilor şi francezilor. Meşteşugurile italiene, bazate pe resursele limitate ale regiunii mediteraneene, erau specializate în producerea de mărfuri de lux, căutate de o clientelă restrânsă, în virtutea însăşi a raritătii lor. Ele sunt

înlăturate de pe pieţele europene de noile state care inaugurează fabricaţia în masă, cu randament mai bun. Mercantilismul lui Colbert şi generalizarea protecţionismului accentuează acest dezechilbru. Franţa fură Italiei tehnicieni şi secrete de fabricaţie. Astfel se explică faptul că secolul al XVII-lea este una dintre epocile cele mai nefavorabile pentru economia Peninsulei. Declinul este foarte accentuat la Veneţia, epuizată de lupta împotriva Imperiului otoman şi care pierde o dată cu Creta, în 1669, ultima sa colonie în Levant. Mai mult ca oricând, capitalurile sunt îngheţate în achiziţii funciare puţin profitabile ori înghiţite în costisitoare realizări de arhitectură barocă. Înflorirea activităţilor edilitare publice şi private este reversul negativ al unei societăţi care îşi epuizează în lux şi ostentaţie ultimele resurse.

În absenţa debuşeelor profesionale profitabile, o mare parte a populaţiei se dedă practicării unui clientelism parazitar în jurul potentaţilor. Astfel iau naştere tipurile, popularizate de *Commedia dell'arte*, ale valetului pişichier, soţului infidel, preotului monden fără vocaţie. „Pauperitatea, vagabondajul, prostituţia sunt fenomene de masă pentru secolul al XVII-lea italian" (G. Procacci).

Reculul demografic însoţeşte ruina economică. Păturile sărace suferă efectele malnutriţiei şi ale epidemiilor de malarie. Peninsula este traversată de epidemii mortale de ciumă între 1575–1577, 1630–1631 şi mai ales în 1656, când în regatul Neapolelui îşi pierd viaţa 400 000 de persoane. Putem trage concluzia că Italia, care la mijlocul secolului al XIV-lea număra 10,5 milioane de locuitori, are 12 milioane la începutul veacului al XVI-lea, pentru a scădea dramatic şi a stagna apoi la 11 milioane în 1600 şi la 11,3 milioane în 1700... Veneţia trece de la 170 000 de suflete în 1563 la 100 000 către 1630; Neapole scade de

la 275 000 de locuitori la începutul secolului al XVII-lea la 186 000 în 1688; Milano coboară de la 160 000 la 80 000 între secolele al XVI-lea şi al XVII-lea.

Agricultura este de acum înainte resursa de bază. În această perioadă se configurează un peisaj agrar care, în fizionomia şi contrastele sale regionale, îşi va păstra caracteristicile până în epoca contemporană.

La origini se află, în epoca romană, o dominantă cerealieră, cultivată pe domenii cu câmpuri decupate geometric în reţeaua cadastrală a centuriilor. Terenurile afectate cerealelor se extind în dauna păşunilor silvo-pastorale. În pofida devastărilor provocate de invaziile din Evul Mediu timpuriu, organizarea zonelor rurale italiene rămâne conformă unei ţesături de câmpuri deschise, punctate la distanţe regulate de târguri. Epoca Comunelor cunoaşte, sub dublul efect al creşterii populaţiei şi al insecurităţii, o înaintare a zonelor de pădure şi a formelor de producţie extensive, o extindere a habitaturilor citadine spre zone mai înalte şi începutul amenajării colinelor în terase şi livezi. Treptat, în zonele rurale subordonate oraşelor, câmpurile sunt închise şi o agricultură amestecată *(coltura promiscua)* juxtapune viţa-de-vie agăţătoare, butucii în linie, cerealele, grădinile şi pomii fructiferi. Începând din secolul al VIII-lea, invaziile barbare au introdus primele zone de agricultură irigată şi de grădină, în câmpiile litorale din sud. Culturile pomicole (măslini, duzi, citrice) se răspândesc şi, din secolul al XIV-lea, orezul cucereşte, alături de cânepă, câmpia padană de mijloc. Contrastul este evident între primele amenajări prin irigaţii ale câmpiilor fertile din Italia de Nord şi latifundiile, feudale sau ecleziastice, care predomină în sudul arid al Peninsulei. La începutul secolului al XVI-lea, Italia este una dintre ţările europene cu cele mai evoluate tehnici

agricole. Între 1550 şi 1650, în nord şi centru, unde umiditatea este suficientă, se răspândeşte cultura porumbului, adus din Lumea Nouă, şi se schiţează o rotaţie a culturilor. Între oraş şi târgul de ţară, întoarcerea spre pământ a capitaliştilor urbani introduce, în momentul marii depresiuni economice, noul tip de *villa*, ansamblu arhitectural adesea grandios, înconjurat de casele împrăştiate ale ţăranilor. Din nou, culturile destinate alimentaţiei se restrâng în faţa pădurilor şi a mlaştinilor putride sau a păşunilor extensive. Colinele şi zonele aride îşi văd fragilul acoperământ vegetal afectat de o defrişare intensă şi de păşunatul extensiv practicat abuziv. Reprezentările artistice ale peisajului italian, pe care pictorii năvăliţi în Peninsulă le difuzează în toată Europa, traduc fidel trecerea câmpurilor regulate, în care se citeşte amprenta unei puternice civilizaţii ţărăneşti, spre câmpuri mai neorganizate, care, la umbra boscheţilor şi a pitorescului căsuţelor, oferă farmecul unei dezordini romantice deja.

Primele simptome ale relansării economice se manifestă în Italia de Nord, la începutul secolului al XVIII-lea. Epidemiile se răresc, speranţa de viaţă şi alimentaţia se îmbunătăţesc. Încetul cu încetul, apare o clasă de mijloc formată din reprezentanţi ai profesiunilor liberale, din arendaşi ai domeniilor feudale, din administratori locali. Deschişi către cultura şi gândirea politică, ei vor fi agenţii politicii despotismului luminat şi din mijlocul lor se va naşte, în secolul al XIX-lea, burghezia moderată ce va realiza mişcarea de *Risorgimento*.

IV. Cultura şi arta Contrareformei

Supremaţia intelectuală şi artistică exercitată de Italia în Europa se atenuează în a doua jumătate a secolului al

XVI-lea şi, în veacul lui Ludovic al XIV-lea, cedează locul clasicismului francez. Gândirea şi creaţia literară sau plastică trebuie să se plieze canoanelor estetice ale Contrareformei. Spiritele prea independente sunt persecutate, precum ereticii ispitiţi de Reformă sau precum savantul Galileo Galilei (1564–1642). Matematician şi astronom, el combate, în numele căutării obiective a adevărului, principiul de autoritate propovăduit de adepţii scolasticii sau ai filozofiei antice. Condamnat de Inchiziţie, pentru că apărase ideile lui Copernic despre sistemul solar, este nevoit să-şi renege pretinsele erori, în 1633. Toricelli, inventator al barometrului, şi anatomistul Malpighi ilustrează începuturile spiritului ştiinţific.

Filonul neoclasic, care îi inspiră pe arhitecţii Palladio şi Vignola, va fi pus în umbră de valul baroc. Această artă, tipică pentru Contrareformă, încearcă să impresioneze sensibilitatea prin strălucirea, mişcarea, contrastul dramatic al culorilor şi atitudinilor. Ea se exprimă în stilul „iezuit" al cărui părinte este arhitectul şi sculptorul Gian Lorenzo Bernini (1598–1680), urmat de discipolii săi Maderna şi Borromini. Împotriva academismului pictural al şcolii lui Carrache şi Guido Reni reacţionează Michelangelo Merighi da Caravaggio (1573–1610) şi şcoala sa, înclinaţi spre realism şi folosind clarobscurul. Muzica concură şi ea la exaltarea sensibilităţii religioase, prin Palestrina şi Claudio Monteverdi. Declinul se manifestă cel mai evident în literatură. Melodrama şi *Commedia dell'arte*, în care actorii improvizează pe un subiect, încântă mulţimile prin efectele lor puternice şi personajele lor stereotipe, însă şcoala manieristă, reprezentată cel mai tipic de napoletanul Marini, cade în preţiozitate şi emfază.

În definitiv, cea mai preţioasă moştenire a secolului al XVII-lea italian o datorăm unei discipline care îşi atinge apogeul în această perioadă, urbanismul. Pentru arhitect, clădirea nu mai este o creaţie izolată, ci trebuie să se insereze într-un ansamblu ce vizează să producă un efect de masă. Oraşul italian, eliberat de complexele defensive, profită de fastul unor mecena pentru a-şi remodela ţesutul urban. Veneţia construieşte palate citadine şi mai ales îşi populează regiunea de pe continent *(terra ferma)* cu admirabile *ville* (257 în secolul al XVI-lea şi 332 în al XVII-lea). În toate capitalele, mari sau mici, barocul îşi risipeşte somptuoasa exuberanţă. Din sud, el urcă până în severul Torino, a cărui rece tablă de şah de artere geometrice se luminează cu clădiri în linii curbe, proiectate de Guarini sau Castellamonte. Dar cea mai profund remodelată este Roma, sub pontificatele lui Sixt al V-lea (1585–1590) şi Urban al VIII-lea (1623–1644). Oraşul Etern renunţă la aspectul său medieval pentru a căpăta o fizionomie păstrată până la anarhica expansiune ce urmează realizării unităţii Italiei. Bernini şi Borromini imaginează parcuri, fac să curgă fântâni, trasează spaţii care sunt adevărate teatre de piatră (Piazza Navona), ridică bazilici şi palate. Exemplul cel mai faimos este colonada de la San Pietro, bijuterie a bazilicii, reconstruită după un plan monumental. În spatele malurilor secate ale Mlaştinilor Pontine, veselul peisaj rural roman devine un decor în care ruinele antice servesc de cadru pentru acele *ville* ale demnitarilor pontificali.

Capitolul V

DE LA EPOCA LUMINILOR LA RESTAURAŢIE (1714–1815)

Secolul scurs între cele două mări reconfigurări politice ale continentului, datorate tratatelor de la Utrecht şi Rastadt (1713) şi Congresului de la Viena (1815), opune în istoria italiană două faze aparent foarte diferite. Conflictelor limitate şi liniştii din secolul al XVIII-lea le fac pandant invazia franceză şi bulversările introduse de Revoluţie şi de Imperiul francez. Însă aceste două „capete" ale perioadei contrastează mai puţin decât în aparenţă. Ele sunt ocazia unor transformări de profunzime, lente şi paşnice în vremea despotismului luminat, tumultuoase în timpul dominaţiei franceze, dar care, în final, merg în acelaşi sens. Pe ruinele vechii ordini, în pofida aparenţilor paşi înapoi ai Restauraţiei, ideologia Luminilor primeşte de la „Marea Naţiune" exemple concrete şi soluţii radicale. Evoluţia şi Revoluţia conferă revendicării naţionale conţinutul şi dimensiunile specifice. Ele modelează mediul economic şi social al burghezilor patrioţi şi patricienilor luminaţi care, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, vor realiza unificarea Peninsulei.

I. Italia despotismului luminat (1715–1796)

1. Noul echilibru teritorial (1714–1748). Prima jumătate a secolului al XVIII-lea asistă la ultimele manifestări ale rivalităţii dintre Franţa şi Casa de Habsburg pentru hegemonia continentală. Însă, după „războaiele de succesiune" având ca miză Italia, competiţia se

deplasează spre o rivalitate maritimă şi colonială franco-britanică ale cărei evenimente nu mai au practic nici o legătură cu regiunea Mediteranei.

Regele Spaniei Filip al V-lea şi ministrul său italian, cardinalul Alberoni, nu se resemnează cu pierderea posesiunilor lor. În 1717, Spania cucereşte Sicilia, dar trebuie să renunţe la ea, în faţa opoziţiei coalizate a Franţei, Angliei şi Austriei. Cu această ocazie, Habsburgii de la Viena îşi întăresc dominaţia asupra insulelor, schimbând Sicilia pentru Sardinia, cu regele Piemontului.

După căderea lui Alberoni, apropierea franco-spaniolă se manifestă în războiul de succesiune în Polonia, în 1733. Aliate cu Sardinia, cele două regate poartă o campanie strălucită în Italia, dar, prin tratatul de la Viena (1738), Carlo Emmanuele al III-lea este nevoit să se mulţumească cu extinderi minore de teritoriu (Novarra, Tortona, Langhe), ducatul de Milano scăpându-i. Austria obţine totuşi ducatele de Parma şi de Piacenza şi îl instalează pe tronul Toscanei pe Francisc de Lorena, viitorul soţ al Mariei-Tereza, moştenitoarea Imperiului. Cu toate acestea, Bourbonii din Spania îşi reiau dominaţia în Peninsulă, unde Don Carlos, fiul regelui Filip al V-lea, primeşte coroana celor Două Sicilii.

În 1740 izbucneşte războiul de succesiune în Austria. Regele Piemontului se plasează pe rând alături de Franţa, aliată cu Spania şi cu Genova, apoi de Maria-Tereza, devenită împărătească în 1740. În urma unor operaţiuni complicate, soarta luptei se decide în favoarea austro-sarzilor. O revoltă populară, condusă de către un om din popor pe nume Balilla, îi alungă pe spanioli din Genova (1746); trupele lui Filip al V-lea sunt învinse la Piacenza şi, în 1747, piemontezii opresc armata franceză, într-o sângeroasă bătălie în Alpi. Conflictul îşi află deznodământul

în Ţările de Jos, iar pacea de la Aachen (1748) aduce frontiera piemonteză la Tessino. Don Felipe, al doilea fiu al lui Filip al V-lea şi ginerele lui Ludovic al XV-lea, obţine Parma şi Guastalla. De acum încolo, situaţia este stabilizată prin Pactul de Familie, încheiat în 1761 între Paris şi Madrid şi prin apropierea franco-austriacă, rezultat al spectaculoasei „răsturnări a alianţelor", operată în 1756. Războiul de 7 Ani se declanşează, iar Italia, împărţită între influenţa austriacă şi cea spaniolă, care se echilibrează şi neutralizează ambiţiile piemonteze, intră într-o eră de pace. Aceasta va dura până în 1792 şi va permite înflorirea despotismului luminat.

2. Filozofia Luminilor şi transpunerile sale. După declinul din secolul al XVII-lea, veacul următor este marcat printr-o înnoire intelectuală şi morală, influenţată, fără îndoială, de cosmopolitismul în creştere al gândirii — venind mai ales din Franţa —, bogat însă în filoane originale. Realismul inspiră comediile lui Carlo Goldoni (1703–1793), poemele lui Parini, opera bufă a lui G.B. Pergolese sau Domenico Cimarosa. Un suflu patriotic traversează tragediile lui Vittorio Alfieri (1749–1803), care îi incită pe italieni, după secole de servitute, la deşteptare şi la ura faţă de tirani. Este epoca de aur a peisagiştilor, prin şcoala veneţiană a lui Longhi, Guardi, Canaletto, Tiepolo, şi a gravurii, prin Piranesi. Elementul novator este reprezentat de către savanţi: fiziceni, precum Alessandro Volta, fiziologi ca Lazzaro Spallanzani, matematicieni precum Lagrange şi mai ales de către jurişti, economişti şi politicieni. La începutul secolului, un geniu izolat, napoletanul G.B. Vico (1668–1744) elaborează o vastă sinteză explicativă a evoluţiei umanităţii. Muratori pune bazele istoriografiei italiene. Teoriile liberalismului

economic îi inspiră pe Antonio Genovesi (care ţine primul curs de politică comercială), G.B. Vaco, G.R. Carli, Ferdinando Galiani, Pietro Verri, cel care deschide calea presei prin culegerea sa *Il Caffè* (1765). Milanezul Cesare Beccaria (1738–1794) luptă pentru umanizarea dreptului, slujitor nu al represiunii, ci al utilităţii sociale. Moştenitori ai lui Descartes şi Newton, investind în raţiune, progres şi ştiinţă o încredere adesea utopică, „iluminiştii" sunt nişte pragmatici care îşi propun să modifice condiţiile materiale şi sociale din Peninsulă. Suveranii vor găsi în ei nişte colaboratori pentru acţiunea lor reformatoare, ale cărei mari teme sunt îmbunătăţirea administraţiei, justiţia fiscală, creşterea producţiei agricole, idee dragă fiziocraţilor. Se impune să fie înlăturate obstacolele ce blochează evoluţia: volumul imens al bunurilor de mână moartă şi al păşunilor colective, privilegiile clerului şi imunităţile, criticate în numele principiilor janseniste, care se răspândesc începând din 1740. Din 1767, iezuiţii încep să fie expulzaţi, iar în 1773 ordinul lor este dizolvat. Este nevoie ca reformele să atingă în egală măsură toate statele, dar unele rămân în afara lor. Piemontul lui Victor Amedeo al II-lea, Carlo Emmanuele al III-lea (1730–1773), Victor Amedeo al III-lea (1773–1796) rămâne o monarhie autoritară ai cărei suverani caută mai puţin modernizarea decât întărirea instrumentelor puterii lor absolute. Republica genoveză, în plină decadenţă, trebuie să vândă Franţei Corsica răsculată, în 1758. Veneţia, după o efemeră tresărire, pierde Peloponezul prin tratatul de la Passarowitz (1718). Redusă la litoralul adriatic, suportând concurenţa portului Trieste şi tutela Vienei, ea rămâne în mâinile unei oligarhii ce trăieşte în lux şi distrează poporul cu manifestări festive. Imobilismul politic şi social, letargia economică se agravează în statele papale. Cele două

mari puncte de aplicare a politicii Luminilor sunt statele supuse austriecilor şi posesiunile Bourbonilor.

Reformismul austriac al Mariei-Tereza şi al lui Iosif al II-lea este mai sistematic, cu rezultate mai radicale: instituirea cadastrelor şi perceperea impozitului de către agenţii guvernului, desfiinţarea breslelor, îmblânzirea regulilor judiciare, progesele agricole şi apariţia, în câmpia lombardă, a exploataţiei de tip capitalist, *fattorie*. Toscana marelui duce Pietro Leopoldo (1765–1790) este adevărata patrie a Luminilor. Egalitatea fiscală este asigurată, regimul feudal practic abolit, domeniile bisericeşti sunt fragmentate în beneficiul micilor proprietari, pedeapsa cu moartea şi tortura desfiinţate. Pe pământurile Bourbonilor, acţiunea este mai puţin coerentă şi cu rezultate mai limitate. Regatul Neapolelui condus de Carlos de Bourbon (1734–1759) şi Ferdinand al IV-lea (1759–1825) beneficiază de acţiunea ministrului Tanucci şi a viceregelui Caracciolo. Structura funciară rămâne însă puţin modificată, în timp ce eforturile privesc mai ales creşterea eficienţei serviciilor publice şi încurajarea economiei. Totuşi, Parma lui Don Felipe (1748–1765) şi a lui Ferdinand (1765–1771), graţie eforturilor ministrului francez du Tillot, nu este depăşită decât de Toscana.

În decursul acestor ani liniştiţi, Italia este antrenată în marea mişcare europeană a creşterii populaţiei şi preţurilor. În 1770, ea numără 16,5 milioane de locuitori.

Se poate vorbi totuşi despre un eşec al despotismului luminat, care nu a înlăturat Vechiul Regim, ci doar i-a corijat anumite imperfecţiuni. Din 1789, înspăimântaţi de evenimentele din Franţa, suveranii suspendă reformele. Peninsula, care a primit foarte reticent inovaţiile industriale venite din Anglia, rămâne esenţial agricolă. Însă creşterea producţiei şi perfecţionările tehnice, oricât de meritorii,

sunt incapabile să urmeze creşterea demografică. De inovaţiile iluminiştilor nu ajung să beneficieze şi masele. Ţăranii sunt supuşi presiunii individualismului agrar şi dorinţei de profit a marilor proprietari sau a administratorilor lor. Câmpurile închise câştigă în întindere şi se restrâng avantajele colective, păşunile şi bunurile comunale, ceea ce permite cu greu plebei rurale să subziste. La sfârşitul secolului al XVIII-lea se înmulţesc semnele de nemulţumire, chiar răzvrătirile. Simultan se accentuează dezechilibrul dintre Nordul Peninsulei, care evoluează spre forme de civilizaţie comparabile cu cele din ţările Europei continentale dezvoltate, şi Sud, imobil în izolarea sa şi unde strălucirea elitelor nu compensează arhaismul societăţii tradiţionale. Astfel, neadaptarea societăţii italiene la Vechiul Regim nu a putut fi rezolvată prin reformismul inspirat „de sus". De-abia intervenţia străină va face ca Peninsula să beneficieze de marile achiziţii ale Revoluţiei franceze.

II. Italia iacobină şi napoleoniană

„Francizarea" Italiei se petrece în trei mari momente.

1. Revoluţia franceză. Aceasta îi neliniştеşte pe prinţi, mai ales pe regele Sardiniei, cel mai ameninţat. Din 1791, Constituanta a anexat enclava pontificală de la Avignon şi din comitatul Venaissin. În 1792, când Franţa declară război Austriei, Victor Amedeo al III-lea încearcă fără succes să închege o coaliţie italiană şi să se alieze cu împăratul. Savoia şi Nisa sunt ocupate şi alipite Republicii. O contraofensivă austro-sardă eşuează în 1793. Ideile revoluţionare găsesc un larg ecou în burghezia formată la şcoala Luminilor, a jansenismului şi a masoneriei. Aproape

peste tot se formează cluburi şi izbucnesc manifestaţii iacobine.

2. Directoratul şi Republicile surori. Armata de diversiune încredinţată lui Bonaparte cu ocazia marii ofensive împotriva Austriei va duce, la sfârşitul strălucitei campanii din Italia, la supunerea întregii Italii de Nord. Piemontul este rapid scos din joc după victoriile de la Montenotte, Millesimo şi Dego şi armistiţiul de la Cherasco (27 aprilie 1796), iar tratatul de la Paris (15 mai) îi impune un statut de ocupaţie. Regele se refugiază în Sardinia. Bătalia de la Lodi (10 mai) deschide porţile Lombardiei. Neapole semnează pacea (11 octombrie), ca şi papa (19 februarie 1797), iar Bonaparte duce împotriva Austriei o serie de lupte grele în jurul Mantovei (Bassano, 7–8 septembrie 1796, Arcole, 14–17 noiembrie; Rivoli, 14 ianuarie 1797). Înaintează ameninţător spre Viena, cu o întrerupere datorată armistiţiului de la Leoben, apoi impune pacea de la Campo-Formio (17 octombrie 1797). Un congres al iacobinilor a adoptat tricolorul verde-alb-roşu şi a organizat o Republică cispadană. După revolta izbucnită la Verona („Paştele veronez") din zona continentală a Veneţiei şi îndreptată împotriva francezilor, toate teritoriile Italiei de Nord ex-austriece sunt înglobate într-o Republică cisalpină. La Campo-Formio, vechea Republică a Veneţiei dispare, fiind acordată împăratului în compensaţie pentru pierderea ducatului de Milano, în vreme ce Franţa primeşte pământurile dalmate ale defunctei Serenissime. *Superba* genoveză devine, tot astfel, Republica ligurică. O politică de încălcări teritoriale dă naştere, cu ajutorul iacobinilor locali, altor republici surori: Republica romană (martie 1798), Republica partenopeană, la Neapole (ianuarie–februarie 1799). Papa Pius al VI-lea, deportat în Franţa, moare la

Valence, la 29 august 1799. Cu preţul câtorva adaptări locale, aceste noi state primesc Constituţii calchiate după cea a Directoratului. În vreme ce legislaţia de inspiraţie revoluţionară este elaborată, feudalitatea suprimată, bunurile Bisericii puse în vânzare, un sistem de Consilii elective aduce la putere burghezia proprietarilor. Italia este însă aservită exigenţelor financiare ale Directoratului. Amenzile de război şi jafurile de obiecte de artă trezesc nemulţumire.

Anul 1799 aduce înfrângerea francezilor, în urma celei de-a Doua Coaliţii. Italia este pierdută. La adăpostul forţelor austro-ruse, o reacţie feroce se abate. Iacobinii sunt vânaţi, executaţi, exilaţi, oferind cauzei de emancipare primii săi martiri.

3. Italia napoleoniană. Corsican, legat de mulţi italieni, Napoleon cunoaşte bine Peninsula şi este preocupat de ea. Nu are un plan sistematic în această privinţă, dar, în funcţie de necesităţile politicii sale, va opera peste munţi o serie de modificări de tip autoritar după recucerirea Câmpiei Padului, prin victoria de la Marengo (14 iunie 1800). Pacea de la Lunéville (9 februarie 1801) o confirmă pe cea de la Campo-Formio. Având mână liberă, primul consul anexează Piemontul la Franţa (11 septembrie 1801), ridică Toscana la rangul de regat al Etruriei şi, după Consulta de la Lyon ce îi grupează pe notabili, transformă Republica cisalpină în Republică italiană, al cărei preşedinte devine şi care va fi admirabil administrată de către Melzi d'Eril şi Prina. Devenit împărat, Bonaparte se proclamă rege al Italiei (17 martie 1805), acordând viceregenţa fiului său vitreg, Eugène de Beauharnais. Datorită „sistemul de familie", Lucca şi Piombino sunt atribuite surorii sale, Elisa. Apoi Parma, Piacenza, Genova

sunt anexate la Imperiu, iar Veneţia, luată Austriei după pacea de la Pressburg (Bratislava), se uneşte cu regatul italian, în decembrie 1805. În martie 1806, fratele său Joseph devine rege al Neapolelui. Doar Sicilia şi Sardinia scapă cuceririi franceze, Etruria şi statele papale nepăstrând decât o independenţă fictivă. Toscana va fi anexată Imperiului în 1808, iar statele Bisericii transformate în departamente. În 1809, Trentino, la rândul lui, se va fi uni cu regatul Italiei. În 1808, Murat îl înlocuieşte la Neapole pe Joseph, urcat pe tronul Spaniei. De jur împrejurul regatului Italiei, cu cele douăzeci şi patru de departamente ale sale, regiunile anexate şi statele familiale văd instalându-se ordinea franceză. O administraţie eficientă instituţionalizează, în beneficiul notabililor, achiziţiile Revoluţiei. Legislaţia se inspiră îndeaproape din codurile şi reglementările franceze. În cadrul politicii continentale, Italia beneficiază de lucrări de urbanism. Se construiesc drumuri, se amenajează porturi, sunt viabilizate trecătorile alpine. Pentru prima dată, egalitatea civilă şi judiciară, creuzetul unificator al armatei, uniformitatea legilor îi obişnuiesc pe italieni cu o viaţă comună, într-un climat de securitate şi de măreţie. Urmările vor fi profunde asupra generaţiei mişcării de *Risorgimento*. Se declanşează deja o reacţie împotriva „franţuzirii" limbii şi moravurilor. Estetismul neoclasic al sculptorului Canova sau al poetului Monti lasă locul frământărilor ce anunţă romantismul. Ugo Foscolo (1778–1827) îşi îndeamnă cu ardoare compatrioţii să-şi întoarcă speranţele spre patria italiană.

Ideea naţională îşi urmează mersul înainte. Ea va supravieţui prăbuşirii dominaţiei franceze. În 1813 şi la începutul anului următor, Peninsula suferă atacurile conjugate ale austriecilor, englezilor şi aliaţilor lor,

suveranii reînscăunaţi. În Nord, Eugène de Beauharnais rezistă pas cu pas, dar trebuie să accepte pierderea regatului prin armistiţiul de la Schiarino-Rizzino (16 aprilie 1814). Murat speră să-şi păstreze statele, dar aliaţii refuză. El poartă o luptă menită să-i întârzie pe duşmani şi pleacă în exil. Într-o ultimă încercare, profită de nemulţumirea provocată de restauraţia Bourbonilor şi debarcă în Calabria, dar este capturat şi împuşcat la Pizzo, la 13 octombrie 1815.

Capitolul VI

RISORGIMENTO ŞI FORMAREA UNITĂŢII (1815–1870)

I. Restauraţia şi eşecul revoluţiilor romantice (1815–1848)

1. **Restauraţia.** Actul final al Congresului de la Viena (9 iunie 1815) face să triumfe principiul de legitimitate. Vechile monarhii absolutiste sunt restaurate. Italia redevine, cu cuvintele lui Metternich, „o simplă expresie geografică". Noua hartă politică exprimă revenirea la o masivă hegemonie austriacă. Viena stăpâneşte în teritoriile aflate sub dominaţia sa directă: Lombardia şi fosta Republică a Veneţiei, reunite în Regatul lombardo-veneţian, Trentino şi Istria, ca şi în statele sale satelite: marele ducat de Toscana, acordat lui Francisc al III-lea de Lorena; ducatul de Modena, revenit lui Francisc al IV-lea d'Este-Lorena; ducatul de Parma-Piacenza, dat Mariei Luiza, soţia lui Napoleon I; ducatul de Lucca, atribuit infantei Spaniei, Maria Luiza (cu reversibilitate Toscanei). Teritoriile papale sunt reconstituite, dar trupele imperiale deţin garnizoane în Legaţiile pontificale de la Ferrara şi Ravenna. Bourbonii stăpânesc regatul celor Două Sicilii, iar Casa de Savoia, statele sarde. Asistăm la o reintrare în vigoare, totală sau parţială, a legislaţiei Vechiului Regim şi a protecţionismului vamal, în vreme ce iezuiţii, clerul, aristocraţia recapătă o mare influenţă, pe care o exercită într-un sens conservator şi reacţionar. Înfeudaţi „Sistemului Metternich", suveranii aruncă din nou Peninsula într-un conformism îngust, cu

sprijinul poliţiei care controlează viaţa publică şi încearcă să suprime ideile liberale.

2. **Mişcarea de *Risorgimento*[10].** Este totuşi imposibil să fie şterse urmele perioadei franceze. În Italia de Nord şi în ducate, bunurile Bisericii rămân înstrăinate, dar în regatul Neapolelui sunt restituite. Piemontul şi regatul celor Două Sicilii se dovedesc foarte reacţionare, dar rămâne în vigoare partea esenţială a legislaţiei franceze şi a reformelor despotismului luminat. Mediile cultivate rămân ataşate ideilor naţionale şi liberalismului. Ele cultivă amintirea perioadei franceze, care îi făcuse pe italieni să trăiască pentru prima oară într-o patrie comună. Acest avânt pentru regenerarea Peninsulei poartă denumirea de *Risorgimento*. El este colorat de un romantism generos şi deseori utopic. În climatul social cu orizonturi limitate (tânărul Cavour vorbeşte despre Torino ca despre un „infern intelectual"), focarele de gândire sunt izolate. Acest *Risorgimento* romantic este o mişcare intelectuală şi sentimentală, în care problemele economice sunt subordonate ideologiei. Milano şi Florenţa rămân cei doi poli ai culturii italiene. Literatura va fi vehiculul cel mai eficace al noilor aspiraţii. Acestea sunt exprimate în „populismul" romanului lui Alessandro Manzoni (1785–1873), *I promessi sposi (Logodnicii)*, al cărui enorm succes marchează începutul unei literaturi naţionale, sau în pesimismul lui Leopardi, prizonier al plictisului caracteristic pentru Italia Restauraţiei. O literatură angajată, plină de aluzii politice, îi inspiră pe romancieri,

[10] O expunere detaliată asupra acestei perioade poate fi găsită în volumul din colecţia „Que sais-je?", nr. 1342, Paul Guichonnet, *L'unité italienne*. (n.a.)

dramaturgi, istorici şi mai ales pe redactorii de reviste precum *Politecnico*, a lui Carlo Cattaneo, sau *Antologia* lui Giampietro Vieusseux. Dialectele rămân puternic înrădăcinate în popor, dar, o dată cu afirmarea treptată a toscanei ca idiom de cultură, Italia realizează unificarea lingvistică. Începând din 1835, congresele periodice ale savanţilor italieni sunt ocazii pentru întâlniri şi schimburi în rândurile elitei naţionale.

3. Eşecul revoluţiilor romantice (1821–1848). *Risorgimento* a fost animat în mod esenţial de către burghezia liberală şi aristocraţia luminată. Desigur, nu a lipsit participarea populară, dar nu aceasta va fi motorul principal. Masele rurale, inculte, dar nemulţumite în surdină, regretă într-o manieră confuză regimul francez. Ele se vor alătura uneori revoltelor, dar adesea, printr-un paradox numai aparent, îşi vor da concursul la delaţiune şi represiune. Agitaţia se va naşte în mediile urbane, cu tradiţie politică bogată şi veche. Agenţii răzvrătirii vor fi în primul rând militari, recăzuţi în anonimat după exaltarea din epopeea revoluţionară. Ei îşi cultivă nostalgia şi speranţele în sânul societăţilor secrete, francmasoneria şi mai ales carboneria. Nici un program comun, nici o acţiune concertată nu se manifestă între aceste elemente foarte diverse: democraţi republicani, monarhişti liberali, care ezită între formula federativă şi soluţia unităţii. Până în 1848 au loc o serie de revolte izolate, înăbuşite cu uşurinţă. Cel mai adesea, ele sunt unda de şoc a mişcărilor ce zdruncină Europa. Revoluţia franceză de la 1830 marchează o cotitură în acest „prim *Risorgimento*":

— De la 1820 la 1830, au loc revolte limitate, soldate cu eşecuri. După câteva tulburări în teritoriile papale, în 1817 şi 1818, izbucneşte la Neapole în iulie 1820 mişcarea

Ventuno (1821), sub impulsul dat de generalul Pepe, la vestea insurecţiei spaniole. Regele Ferdinand I acordă o Constituţie, dar elanul revoluţionar revine. Sicilia se separă şi, la Congresul de la Troppau (octombrie–noiembrie 1820), marile puteri se pronunţă pentru restaurarea absolutismului. La Congresul de la Laybach (ianuarie 1821), suveranul sperjur reclamă intervenţia Austriei, ale cărei trupe îi zdrobesc pe liberalii napoletani în luna martie. O represiune dură se abate asupra regatului meridional.

Evenimentele de la Neapole îşi propagă unda de şoc asupra Piemontului, provocând la Torino tulburări în ianuarie 1821 şi o revoltă a garnizoanei din Alessandria în martie. Conspiratorii au primit (în circumstanţe niciodată elucidate în întregime) încurajările moştenitorului prezumtiv, Carlo Alberto de Savoia-Carignan. Regele Victor-Emmanuel I abdică, la 13 martie, în favoarea fratelui său, Carlo Felice, plecat la Modena. În absenţa unui nou suveran, Carlo Alberto acordă o Constituţie. La revenire, Carlo Felice anulează toate măsurile liberale. Abandonându-şi susţinătorii, Carlo Alberto se supune şi pleacă în exil. Atunci când i se va permite să revină la Torino, după participarea la expediţia împotriva liberalilor spanioli, va fi îmbrăţişat cauza reacţiunii.

Între 1821 şi 1830, în ducatul lombardo-veneţian au loc tulburări. Poliţia dejoacă o serie de comploturi, puse la cale de Maroncelli, Silvio Pellico, Confalonieri, Andryane, Arese. Condamnate la pedepse grele cu închisoarea, ispăşite în carcerele din Veneţia, Laybach sau din fortăreaţa moravă de la Spielberg, victimele regimului de *carcere duro* conferă cauzei italiene aureola martiriului. Pellico (1789–1854) provoacă revolta întregii Europe prin cartea sa *Le mie prigioni (Închisorile mele)*. În vreme ce la Modena persistă o agitaţie endemică, în statul papal şi în

regatul Neapolelui, cele Trei Zile Glorioase din iulie 1830 reînsufleţesc elanul patrioţilor. În februarie 1831, aceştia declanşează insurecţii la Modena, Parma, Bologna. Dar Franţa, de la care liberalii aşteptau un ajutor, proclamă nonintervenţia. Începând din luna martie, ordinea este restabilită. Austriecii ocupă Bologna, iar francezii instalează o garnizoană la Ancona.

— După 1830, trăsăturile mişcării naţionale se modifică. La şcoala dură a exilului în Franţa Anglia, Elveţia, Belgia, patrioţii îşi lărgesc orizontul politic şi experienţa. Ei îşi dau seama că etapa comploturilor locale a trecut şi că ideea italiană trebuie să mobilizeze opinia publică din Peninsulă, pentru o soluţie de ansamblu. Apar trei mari curente. Genovezul Giuseppe Mazzini (1805–1872) apără idealul unei republici unitare, democratice şi deiste, instaurată prin insurecţia maselor. Exilat în 1831 pentru că încercase o lovitură împotriva Savoiei, el fondează, chiar în acel an, „Tânăra Italie", societate secretă ce îi adună pe majoritatea vechilor francmasoni şi carbonari. Între 1831 şi 1846, Mazzini încearcă să îi ralieze la cuvântul său de ordine, „Dumnezeu şi poporul", pe patrioţii cărora le adresează o literatură clandestină de propagandă, făcând eforturi pentru a declanşa un război subversiv în Italia. Dar diferenţa este prea mare între statura morală a lui Mazzini, moralismul său intransigent, şi puţinătatea mijloacelor de acţiune. În statele sarde sunt înăbuşite comploturi republicane în 1833, unde Carlo Alberto, urcat pe tron în 1831, îşi aliniază politica la cea a Austriei. Acelaşi eşec în februarie 1834, o dată cu fiascoul celei de-a doua tentative de invadare a Savoiei de către bandele lui Ramorino; în 1833, în Lombardia; în 1844, la Bologna; în 1845, la Rimini. În regatul Neapolelui izbucnesc revolte în 1832, 1837, 1841 şi mai ales în 1844, când fraţii Bandiera,

debarcaţi pe coastă, sunt predaţi de ţărani şi împuşcaţi împreună cu şapte dintre tovarăşii lor.

Repetarea insuccesului descurajează o bună parte din burghezie, dornică de calm, de ordine politică, de progres material. Se afirmă cu o vigoare crescândă ideea unei soluţii moderate a problemei italiene. Rigidităţii doctrinale a lui Mazzini, visurilor nebuloase ale carbonarilor le iau locul proiectele precise ale abatelui piemontez Vincenzo Gioberti (1801–1852), care preconizează un neo-guelfism, grupând statele federate sub autoritatea unei papalităţi eliberate de iezuiţi. În fine, istoricul Cesare Balbo (1789–1853), prin lucrarea *Speranze d'Italia*, şi compatriotul său piemontez Massimo d'Azeglio (1796–1866) preconizează o unificare sub egida Casei de Savoia.

— *Revoluţia de la 1848.* Tensiunile politice şi sociale se eliberează tumultuos, în confuzii ani 1848–1849. Efervescenţa episoadelor conferă lui *Quarantotto* italian o aparenţă de improvizaţie şi de dezordine. Această revoluţie nu este decât un aspect al marii mişcări europene a „primăverii popoarelor", dar păstrează marca revoluţiilor romantice, cu amestecul de generozitate, de revendicări sociale fără prea multă bază doctrinară, de lipsă de coordonare între iniţiative. Se desprind totuşi *câteva mari linii directoare. Mai întâi, caracterul timpuriu al* Revoluţiei, ale cărei prime manifestări sunt provocate de ridicarea la pontificat a cardinalului Giovanni Mastai-Ferretti, la 17 iunie 1846. Pius al IX-lea (1846–1878) decretează amnistia şi atenuează regimul absolutist în statul papal, devenind idolul patrioţilor. În diverse puncte ale Peninsulei apar tulburări. Acestea sunt reprimate dur de către Ferdinand al II-lea în regatul Neapolelui, dar îl determină pe marele duce Leopoldo de Toscana să acorde unele concesii. La Torino, aristocraţii luminaţi şi

burghezia de afaceri fac presiuni asupra suveranului. În octombrie 1847, Carlo Alberto, împotriva voinţei sale, îl demite pe ministrul reacţionar Solaro della Margherita. Este schiţată o uniune vamală între Torino, Florenţa şi Roma. Sicilia se răscoală, la fel ca milanezii, la 3 ianuarie 1848. Pe data de 15, regele Neapolelui anunţă acordarea unei Constituţii.

Această prerevoluţie este reînsufleţită de zilele pariziene ale lui februarie. Ca şi în 1830, se contează pe sprijinul francez. Aceasta este faza ascendentă a Revoluţiei, facilitată de necazurile Austriei, ea însăşi paralizată de insurecţii. Revendicările liberale sunt dublate de o cruciadă pentru independenţa naţională. La 10 februarie este publicată Constituţia napoletană şi, la 5 martie, Carlo Alberto promulgă „Statutul fundamental", instituind monarhia parlamentară dorită de liberali. La 7 februarie, Toscana primeşte şi ea o Constituţie, apoi Roma, la 14 martie. La 17 martie, sub conducerea lui Daniele Manin, Veneţia se revoltă împotriva Austriei. La Milano, cele *Cinque giornate* (18–23 martie) înlătura tutela lui Radetzky. Guverne provizorii se instalează la Parma, la Modena, la Reggio-Emilia, la Piacenza. La 24 martie, nu fără ezitări, Carlo Alberto răspunde la apelul lombarzilor şi proclamă războiul de eliberare, prin opera italienilor înşişi *(l'Italia fara da sé)*. Ajutorul Republicii a doua franceze este refuzat şi, într-o primă fază, pare să fie organizată o cruciadă naţională, cu participarea contingentelor pontificale, siciliene, apoi napoletane, alături de trupele sarde, care îi atacă pe austriecii repliaţi în cadrilaterul defensiv dintre Mantova, Peschiera, Verona şi Legnano. După succesele iniţiale de la Goito (10 aprilie) şi Pastrengo (30 aprilie), Carlo Alberto reuşeşte să câştige timp, iar avântul naţional se frânge în faţa reticenţelor

suveranilor. De la sfârşitul lunii aprilie, revoluţia intră în declin. Pius al IX-lea, preocupat de ameninţarea schismei catolicilor austrieci, declară că se aşază deasupra conflictelor, determinând prăbuşirea mitului neo-guelf. În mai, Ferdinand al II-lea dizolvă Parlamentul şi îşi cheamă trupele din Lombardia pentru a înfrânge secesiunea siciliană, ceea ce îi va aduce supranumele de *Re Bomba*. În iulie, în timp ce mişcările democratice stagnează ori sunt înăbuşite în Austria, în Franţa şi în Germania, Viena reia ofensiva. Radetzky recucereşte Veneţia, îi învinge pe piemontezi la Custoza, la 25 iulie, apoi intră în Milano şi impune piemontezilor un armistiţiu dur.

Revoluţia italiană se prelungeşte aşadar printr-o perioadă de extremă confuzie internă şi printr-un elan democratic. La Roma, ministrul liberal Pellegrino Rossi este asasinat. Pius al IX-lea care va fi, de acum încolo şi până la moartea sa, un adept convins al conservatorismului, părăseşte Cetatea Eternă pentru a se refugia în fortăreaţa napoletană Gaeta. Democraţii mazzinieni hotărăsc alegerea unei Constituante care, la 9 februarie 1849, proclamă abolirea puterii temporale a papilor şi instaurează Republica romană. În Toscana, la 27 octombrie, Guerrazzi şi Montanelli îl alungă pe marele duce şi proclamă Republica. Între timp, Piemontul realizează o ucenicie anevoioasă a vieţii constituţionale şi, din mai până în decembrie 1848, se succed trei cabinete. La începutul lunii aprilie, grupul emigranţilor savoiarzi din Lyon, întărit cu muncitori francezi şomeri, a încercat o lovitură de forţă împotriva ducatului. Genova se revoltă împotriva unirii sale cu Piemontul, iar criza economică ruinează statele sarde. Carlo Alberto îi cheamă la guvernare pe democraţi. Dar Gioberti este în curând nevoit să se retragă şi să-i lase câmp de acţiune lui

Urbano Rattazzi, care îndeamnă la reluarea războiului împotriva Austriei. Pentru a ieşi dintr-o situaţie foarte dificilă, Carlo Alberto, cu o armată dezorganizată şi confruntat cu o opinie publică dezlănţuită, intră în campanie, la 14 martie 1849. După o scurtă campanie de şase zile, armata sardă este zdrobită la Novara. Carlo Alberto abdică pe câmpul de luptă în favoarea fiului său, Victor-Emmanuel al II-lea, apoi pleacă în exil. Va muri la Porto, la 28 iulie. La Roma, triumviratul Armellini, Saffi şi Mazzini încearcă să organizeze republica. Constituanta franceză hotărăşte să trimită în Italia un corp expediţionar, pentru a sprijini o mediere între tânăra Republică şi Pius al IX-lea, susţinută de Neapole şi de Madrid. Echivoca expediţie franceză, comandată de Oudinot, suferă un eşec în faţa Romei apărate de Garibaldi. Adunarea legislativă şi prinţul-preşedinte Ludovic Napoleon, care doreşte să se concilieze cu Dreapta catolică, îşi intensifică intervenţia. La 4 iunie, francezii intră în Oraşul Etern, de unde republicanii reuşesc cu greu să fugă. Franţa ocupă capitala, eveniment marcând începutul „chestiunii romane" ce va otrăvi viitorul Unităţii. În ce-i priveşte, austriecii se instalează în Legaţii. La Veneţia, Manin capitulează la 22 mai. Din nou, Italia reacţionează la restauraţie, prin comploturi reprimate cu fermitate, ultime licăriri ale „revoluţiilor romantice". Astfel, au loc la Mantova, în 1853, condamnările la moarte ale abatelui Tazzoli şi Tito Speri, apoi mişcările mazziniene de la Milano, asasinarea lui Ferdinand Carol al III-lea la Parma, şi mai ales tentativa nefericită a lui Carlo Pisacane şi a tovarăşilor săi împotriva regatului de Neapole, în iunie 1857.

II. Afirmarea moderaţilor lui Cavour şi „deceniul pregătitor" (1849–1859)

Eşecul de la 1848 pune capăt erei „politicii pumnalului". De acum înainte, burghezia capitalistă este cea care preia destinele mişcării de *Risorgimento*. Deşi rămâne esenţial agricolă, economia Peninsulei cunoaşte, cu o mare întârziere faţă de celelalte ţări de pe continent, primul „decolaj" al revoluţiei industriale. Creşterea populaţiei se accelerează: 16,5 milioane de locuitori în 1770; 18,1 în 1800 şi 23 în 1850. Contrastul între Nord şi Sud persistă şi se accentuează şi, pe ansamblu, concentraţia funciară realizată de burghezie deteriorează situaţia ţăranilor. Deja însă se dezvoltă, în jurul acelor *cascine* din Câmpia Padului, în cadrul marilor proprietăţi, o agricultură speculativă de un bun nivel tehnic. Acumularea capitalurilor provenite din renta funciară este mobilizată timid către investiţiile industriale. Începând din 1840, debutul echipării feroviare, schimburile se intensifică. Adesea iniţiativele străine sunt cele care implantează maşinismul industrial în porturi şi în marile oraşe. Moderaţii înţeleg că înnoirea Italiei depinde de dezvoltarea economică. Libera iniţiativă şi liberul schimb vor crea bazele unei vieţi naţionale independente. Este nevoie aşadar să aşezăm problema politică pe terenul realist al adeziunii la un program comun. În vreme ce Mazzini, dezamăgit şi izolat, intră în umbră, Gioberti, Manin şi Societatea naţională italiană lansează un apel la ralierea în jurul Casei de Savoia şi al Piemontului, singurul stat unde nu s-a manifestat reacţia la restauraţie. La Torino începe îndelungata convalescenţă a regimului constituţional. Massimo d'Azeglio, moderat, dar lucid, declanşează reconstrucţia morală şi materială a ţării, după ce semnase

cu Austria necesara pace de la Milano (6 august 1849). El începe lupta împotriva privilegiilor clerului, în ciuda puternicei reticenţe a mediilor conservator-catolice şi a aversiunii suveranului. Se ridică însă deja la orizontul politic figura puternică a lui Cavour (1810–1861). Ales deputat în 1848, el intră în guvern la 11 octombrie 1850 ca ministru al Agriculturii şi Comerţului, apoi devine preşedinte al Consiliului, în mai 1852. Camillo Benso, conte de Cavour, originar dintr-o veche familie piemonteză cu legături franceze şi geneveze, este un conservator inteligent care vede în libertăţile constituţionale şi economice mijloacele de modernizare a Piemontului. De o energie neobosită, spirit maleabil, înarmat cu o experienţă europeană rară la italienii din generaţia sa, are ca ideal politica „căii de mijloc". După ce a obţinut o majoritate guvernamentală prin „mariajul" între centru-stânga şi centru-dreapta, el formează, la 4 noiembrie 1852, „Marele guvern", care, timp de şapte ani, va asigura „regenerarea patriei". Adeziunea la liberul schimb dinamizează economia; laicizarea statului continuă, în mijlocul unor polemici furtunoase. Asociind Piemontul la războiul Crimeei, Cavour aduce această mică ţară (5 168 000 locuitori în 1858) în marea politică europeană. Prezenţa trupelor sarde în bătălia de la Cernaia îi asigură participarea la Congresul de pace de la Paris (februarie-aprilie 1856) şi îi permite să aducă în faţa Europei chestiunea italiană.

III. Naşterea regatului Italiei (1859–1861)

Cavour doreşte, înainte de toate, să elimine prezenţa austriacă în Italia. Iniţial nu are un plan precis de unificare. Pentru a-şi realiza scopurile, amestecă cu abilitate

diplomaţia oficială cu sprijinul subteran faţă de revoluţionari. Înţelege că un ajutor extern este indispensabil şi îl caută din partea Franţei, exploatând italofilia lui Napoleon al III-lea şi profitând de „clanul italian de la Tuileries", animat de Jérôme Napoleon, vărul suveranului. Dar opinia publică franceză este rezervată; împăratul însuşi ezită să provoace o bulversare a ordinii europene care să neliniştească Anglia. Atentatul carbonarului Orsini şi al complicilor mazzinieni, de pedepsire a sa pentru a nu fi întreprins nimic în favoarea Italiei, îl decide să acţioneze (14 ianuarie 1858). Proiectul intervenţiei este abandonat de comun acord cu Cavour la întrevederea secretă de la Plombières (21 iulie 1858). Se semnează o alianţă franco-sardă, pecetluită de căsătoria lui Jérôme cu prinţesa Clotilda, fiica lui Victor-Emmanuel al II-lea. În schimbul Savoiei şi al Nisei, Piemontul se va afla în fruntea unui regat al Italiei de Nord, statul papal şi regatul Neapolelui intrând într-o confederaţie, sub preşedinţia onorifică a suveranului pontif. Atunci când, în faţa obiecţiilor Londrei, Napoleon al III-lea pare să dea înapoi, Austria forţează desfăşurarea evenimentelor, adresând un ultimatum Piemontului, la 20 aprilie 1859.

Războiul din Italia a fost marcat în mod esenţial de victoria franceză de la Magenta (4 iunie), care a angajat Milano şi Lombardia, şi de bătălia de la Solferino-San Martino (la 24 iunie), în vreme ce voluntarii lui Garibaldi operau pe flancul dispozitivului franco-sard. Îngrijorat de mobilizarea prusacă de pe Rin, la 6 iulie împăratul întrerupe brusc lupta; la 11 iulie, semnează preliminariile de la Villafranca, cu care Victor-Emmanuel se resemnează de nevoie. Indignat, Cavour a părăsit puterea. Se preconizează o confederaţie prezidată de papă şi cedarea Lombardiei către Piemont, exceptând Mantova şi

Peschiera. Dar evenimentele devansează aranjamentele diplomaţilor. În Italia Centrală războiul provoacă o explozie de revoluţii naţionale, încurajate de Cavour, care desfăşoară, în falsa sa retragere, o activitate frenetică. Din aprilie până în iunie, suveranii Toscanei, Modenei, Parmei sunt alungaţi şi înlocuiţi de guverne provizorii care proclamă alipirea la Piemont. Tratatul de la Zürich (10 noiembrie 1859), ce pune în practică prevederile de la Villafranca, se dovedeşte inaplicabil. Cavour revine la guvernare la 16 ianuarie 1860 şi preia iniţiativa. În schimbul acordului francez faţă de anexarea Italiei Centrale, el acceptă să cedeze Nisa şi Savoia, prin tratatul de la Torino (24 martie 1860). Aceste schimbări de suveranitate sunt sancţionate prin plebiscite.

Cu ajutorul ocult al lui Cavour, Garibaldi pune la cale o expediţie împotriva regatului Neapolelui. În fruntea armatei „celor o mie", voluntari îmbarcaţi în apropiere de Genova, debarcă la 11 mai la Marsala, îi respinge pe napoletani la Calatafimi şi cucereşte Palermo. În mijlocul unei puternice confuzii, instituie un regim democratic şi realizează reforme agrare profunde. Cavour este ameninţat să piardă conducerea mişcării naţionale printr-o revoluţie populară. Napoleon al III-lea şi celelalte puteri se neliniştesc. Cavour îl trimite în Sicilia pe La Farina, apoi pe Depretis, pentru a-l neutraliza pe Garibaldi şi a organiza un guvern regulat. La 20 august, Garibaldi trece strâmtoarea Messina şi intră în Neapole, la 7 septembrie. Cavour trimite atunci trupe care, traversând statul papal după victoria de la Castelfidardo (18 septembrie) asupra soldaţilor lui Pius al IX-lea comandaţi de Lamoricière, ocupă Marche şi Umbria, pretextând că evită atacarea Romei anunţată de Garibaldi. După plebiscit, aceste două provincii se unesc cu Piemontul. La 2 octombrie 1860,

Pius al IX-lea nu mai păstrează decât Roma şi împrejurimile acesteia. La 9 noiembrie, după ce a obţinut acceptarea de către Garibaldi a ideilor lui Cavour, Victor-Emmanuel intră în Neapole. La rândul său, regatul celor Două Sicilii este anexat după plebiscit.

1860, „anul admirabil", a fost martorul progreselor imense realizate de Unitatea italiană, în afara căreia nu mai rămân decât Roma şi Veneţia. Cavour începe negocieri intense cu papa pentru a obţine renunţarea acestuia la puterea temporală, dar eşuează. În timp ce se pregăteşte o laborioasă unificare administrativă pe baza normelor piemonteze, este ales primul Parlament italian. La 27 aprilie 1861, Victor-Emmanuel este proclamat rege al Italiei. Cavour, epuizat de anii de luptă, moare subit la 6 iunie.

IV. Realizarea anevoiasă a Unităţii (1861–1870)

După dispariţia lui Cavour, Unitatea traversează o fază de stagnare şi de incertitudini. Ies la iveală cu putere deficienţele tânărului regat şi limitele unei mişcări naţionale ce nu a putut învinge decât graţie unui masiv ajutor francez. S-a putut vorbi despre „revoluţia neterminată" de vreme ce burghezia nu a dorit să-şi prelungească victoria politică prin reforme sociale, care ar fi adus ataşamentul maselor faţă de o naţiune încă insuficient integrată. Până în 1876 guvernează „Dreapta istorică". Ea urmează tradiţia cavouriană şi desfăşoară „piemontizarea" regatului, fie prin oameni de stat originari din fostele state sarde (Rattazzi, Lamarmora, Menabrea, Lanza), fie prin personalităţi raliate Piemontului de multă vreme (Ricasoli, Farini, Minghetti). După ezitări între centralizarea de tip francez şi descentralizarea regională, prima formulă este cea care prevalează. Viaţa publică, în

care numai 2% din populaţie (900 000 alegători) posedă drept de vot, este grevată de numeroase dificultăţi. Obsedate de dogma echilibrului bugetar, guvernele practică o fiscalitate apăsătoare. În 1866, este nevoie să fie impus cursul forţat al biletelor de bancă şi instaurată impopulara taxă pe măcinatul cerealelor. Puterea de cumpărare foarte redusă a maselor paralizează viaţa economică, care rămâne, în sectoarele vitale ale industriei şi transporturilor, tributară în mare măsură străinătăţii. În ex-regatul Neapolelui, vânzarea bunurilor Bisericii absoarbe, pentru a le pune în slujba unei agriculturi extensive, capitaluri ce ar fi fost investite probabil în echiparea industriei. Populaţia din sud, incitată de susţinătorii Bourbonilor alungaţi, reacţionează prin brigandaj, care face ravagii până în 1865. Reprimat cu o extremă severitate, acesta provoacă abuzuri, execuţii sumare, incendierea satelor, creşte numărul victimelor şi costă forţele de ordine tot atâţia oameni cât toate campaniile din *Risorgimento!*

După 1860, începe în Franţa declinul lent al politicii externe duse de cel de-al Doilea Imperiu. Napoleon al III-lea rămâne foarte favorabil Italiei, dar „chestiunea romană" îi aduce atacuri violente din partea catolicilor, care se tem de abandonarea puterii temporale. De acum încolo, procesul de unificare va evolua prin ricoşeele altor crize europene. Perioada este marcată de iniţiativele lui Guiseppe Garibaldi (1807–1882). Originar din Nisa, acest republican mazzinian temporar raliat Casei de Savoia după o viaţă aventuroasă, se bucură de o popularitate mondială. *Capabil să însufleţească oamenii, generos şi* impulsiv, cu idei politice sumare, el este violent anticlerical şi consideră suveranitatea temporală a papei drept

principalul obstacol în realizarea unei adevărate democraţii şi în încununarea Unităţii italiene.

1. Aspromonte. În iunie 1862, încurajat de Rattazzi, Garibaldi debarcă în Sicilia împreună cu „cămăşile roşii", traversează strâmtoarea Messina şi anunţă că îşi va atinge obiectivul, rezumat în formula „Roma sau moartea". În faţa protestelor franceze, Rattazzi trimite trupe regulate care îl opresc pe Garibaldi la Aspromonte (29 august).

2. Convenţia din septembrie. Napoleon al III-lea încearcă să iasă din impasul roman negociind cu Minghetti la Convenţia din 15 septembrie 1864. Franţa se angajează să-şi retragă trupele din Roma în termen de doi ani, cu condiţia ca Italia să respecte teritoriul pontifical. Capitala trebuia transferată de la Torino la Florenţa. Acest acord echivoc a determinat reacţia lui Pius al IX-lea, care a promulgat bula *Quanta Cura* şi *Syllabus*, condamnând liberalismul şi afirmând drepturile Sfântului Scaun. O violentă revoltă torineză provocată de „decapitalizare" a antrenat căderea lui Minghetti.

3. Anexarea Veneţiei. La întrevederea de la Biarritz din luna octombrie 1865, la care Bismarck îi prezintă lui Napoleon al III-lea planurile sale împotriva Austriei, împăratul intervine pentru încheierea unei alianţe italo-germane (8 aprilie 1866). După izbucnirea războiului, italienii sunt învinşi la Custoza (24 iunie) şi, în ciuda victoriei prusace de la Sadova (3 iulie), doresc să obţină un succes şi îşi încearcă norocul pe mare. La 20 iulie, suferă în Adriatica înfrângerea navală de la Lissa. La 3 octombrie, prin pacea de la Viena, Veneţia este cedată lui

Napoleon al III-lea, cu condiţia retrocedării sale către Italia, după plebiscit şi în schimbul a 35 milioane de florini.

4. Roma capitală. La începutul lunii aprilie 1867 revine la putere înfumuratul Rattazzi, care îşi propune să cucerească Roma, părăsită de francezi. Fraţii Cairoli încearcă o lovitură eşuată, apoi sub zidurile Romei soseşte Garibaldi, cu 3 000 de voluntari. Napoleon al III-lea trimite corpul expediţionar al generalului de Failly, care, la 3 noiembrie, împrăştie „cămăşile roşii" la Mentana. Franţa ocupă din nou Roma.

După o violentă explozie de resentimente antifranceze, situaţia se normalizează şi în 1869 este preconizată o alianţă italo-austro-franceză, proiect reluat în 1870. La izbucnirea războiului franco-prusac, Austria îşi proclamă neutralitatea, iar Italia face acelaşi lucru (24 iulie). O ultimă negociere, condiţionând realizarea alianţei de evacuarea Romei, eşuează în faţa intransigenţei franceze. La 20 august, guvernul de la Florenţa anunţă că nu respectă Convenţia din septembrie. Înfrângerile franceze fac necesară rechemarea corpului de ocupaţie. După Sedan şi prăbuşirea Imperiului, cabinetul Sella se decide să acţioneze. La 20 septembrie, trupele italiene deschid la Porta Pia o breşă în incinta Romei, care este ocupată. La 2 octombrie, anexarea este ratificată printr-un plebiscit, iar oraşul proclamat capitala regatului.

Capitolul VII

DE LA RISORGIMENTO LA FASCISM (1870–1922)

I. Noile condiţii ale vieţii italiene

1. Ascensiunea stângii. O dată cu cucerirea Romei se încheie faza eroică a mişcării de *Risorgimento*. Unitatea nu este realizată în întregime. Provinciile „nerăscumpărate" *(irredente)* Trentino, Trieste, Istria, litoralul dalmat, rămân sub dominaţie austriacă. Încetul cu încetul, protagoniştii „Marii ere" părăsesc scena: Mazzini în 1872, Victor-Emmanuel al II-lea şi Pius al IX-lea în 1878, Garibaldi în 1882. Regatul trebuie să se obişnuiască cu viaţa naţională, cu servituţile sale economice şi politice. Dreapta istorică s-a uzat la putere. Papa a refuzat să fie de acord cu Legea garanţiilor din 13 mai 1871, care îi permitea să păstreze prerogative suverane, libertatea de acţiune şi o rentă anuală de 3,5 milioane de lire, în schimbul recunoaşterii Romei drept capitală. Înarmat cu prestigiul pe care i-l conferă recunoaşterea, prin conciliul de la Vatican, a infailibilităţii doctrinare, Pius al IX-lea se consideră prizonier voluntar în palatul său, iar succesorii îl vor imita până în 1929. Prin actul *(brevis) Non expedit*, el impune catolicilor italieni interdicţia morală de a candida pentru mandate elective. Dreapta este slăbită şi într-o naţiune săracă, ce numără 78% analfabeţi, proporţia celor cu drept de vot se reduce la o minoritate de proprietari.

2. Transformările economice şi sociale. Marasmul economic şi social continuă până către 1880. Apoi, în

câţiva ani, are loc dezvoltarea rapidă a marelui capitalism de afaceri. Nu fără crize ciclice şi tulburări financiare, se constituie o reţea bancară naţională. Oraşele, în special Roma, care se populează cu un aflux de funcţionari, sunt pradă unei febre a construcţiilor. Treptat, în mediile conducătoare se răspândeşte concepţia unui stat puternic, care intervine pentru a stimula conjunctura economică prin comenzi de armament şi de lucrări publice, după modelul Germaniei lui Bismarck. Putem vorbi despre un „germanism economic" (G. Procacci), care postulează revenirea la protecţionismul început în 1878 şi sistematizat prin tarifele vamale din 1887. Rezultatele sunt spectaculoase.

Mâna de lucru ieftină, apoi începuturile electrificării ce atenuează efectele lipsei de huilă, stimulează industrializarea. Siderurgia, cu oţelăriile de la Terni (1884), bumbacul şi lâna, construcţiile navale, automobilul, cu fondarea firmei Fiat la Torino, în 1899, sunt sectoarele cele mai active. Există totuşi umbre în acest tablou. Avântul industrial şi urban are drept contrapartidă o gravă criză agrară, datorată invadării pieţei de către cerealele americane. Agricultura, esenţial cerealieră, cunoaşte prăbuşirea preţurilor. Această depresiune este simultană cu creşterea populaţiei (25,1 milioane de locuitori în 1861, 26,6 în 1870, 28,2 în 1880, 30 în 1890, 32,4 în 1900, 34,6 în 1911). Remediul negativ pentru reducerea excedentului de populaţie este emigraţia în masă, spre Europa sau Lumea Nouă. Aceasta ajunge de la 36 000 de plecări anuale între 1872 şi 1882, la 114 000 între 1882 şi 1900. Anchetele parlamentare privind situaţia ţăranilor, precum cea întreprinsă de Jacini (1877), arată că Italia rurală, în special în *Mezzogiorno*, are unul dintre cele mai scăzute niveluri de viaţă din Europa. Rezultatul este o frământare

în mediul rural ce conferă cazului italian un caracter particular: socialismul se răspândeşte mai întâi în *rândurile proletariatului agricol organizat în „ligi", în* „fascii", prin lideri precum Andrea Costa şi Bissolati. Acest socialism, puternic impregnat de anarhism şi anticlericalism, se răspândeşte în marile oraşe muncitoreşti din Nord. În 1882, este creat Partidul muncitoresc italian, devenit în 1895 Partidul socialist italian. Antonio Labriola şi Filippo Turati fac să învingă curentul marxist. În paralel, catolicii liberali, mai ales sub pontificatul lui Leon al XIII-lea (1878–1903), încep să se sensibilizeze faţă de problemele *sociale, prin presa şi congresele lor.*

II. Guvernarea stângii (1876–1895)

Între burghezia din Nord şi marii latifundiari din Sud, preocupaţi de progres economic, dar al căror conservatorism social se nelinişteşte în faţa nemulţumirii maselor şi a socialismului, se stabileşte un *modus vivendi* pentru exerciţiul puterii, în marja strânsă delimitată de abţinerea catolicilor. Stilul autoritar al lui Bismarck, lipsa unei tradiţii democratice parlamentare îi seduc pe oamenii de stânga. Concepţia unui stat autoritar şi ierarhizat este împărtăşită de regele Umberto I şi de soţia sa, regina Margherita.

1. Depretis şi „transformismul". Din 1876 până în 1887, Agostino Depretis domină viaţa politică. El excelează în unirea majorităţii şi opoziţiei pe baza intereselor comune, într-un climat de corupţie, care, sub aparenţa respectării legalităţii, goleşte partidele de conţinutul lor ideologic pentru a le „transforma" în grupuri de apărare a ordinii instituite. Legea electorală din 1882 sancţionează acest compromis, printr-o coborâre a censului care favorizează

mica burghezie şi creşte numărul de alegători la peste două milioane (7% din populaţie).

2. „Germanizarea" politicii externe. Triplice şi colonialismul. Absorbită în întregime de problemele interne, Italia este absentă de pe scena politică internaţională, marcată după 1870 de hegemonia lui Bismarck. Agitaţia iredentistă face delicate relaţiile cu Austria. Stânga renunţă la tradiţia cavouriană de alianţă cu Franţa. Ea organizează un costisitor program de înarmare şi visează pentru Italia la atributele unei mari puteri. Din 1869, o dată cu deschiderea canalului de Suez, Mediterana a redevenit unul dintre punctele de intersecţie a navigaţiei mondiale şi Italia doreşte să se implanteze în Tunisia. Între 1876 şi 1877, Viena şi Berlinul o împing în această direcţie, pentru a o opune Franţei şi a deturna opinia publică naţională de la iredentism. Bismarck evită o înţelegere numai între Italia şi Germania, dând de înţeles că drumul spre Berlin trece prin Viena. Atunci când Franţa cucereşte Tunisia (aprilie–mai 1881), Italia se hotărăşte să adere la alianţa austro-germană. La 20 mai 1882, se semnează acordul de la Triplice. Acesta prevedea intervenţia italiană în situaţia atacării uneia dintre celelalte puteri de către Franţa ori Rusia, dar limita ajutorul austro-german la cazul, improbabil, al unei agresiuni franceze împotriva Italiei. În pofida germanofiliei elitelor intelectuale şi a guvernului, masele populare, agitate de surdina pusă sprijinirii iredentismului, considera încă Austria drept inamicul ereditar. Cu asentimentul Angliei, Italia, instalată în Marea Roşie în centrul comercial de la Assab începând din 1869, debarcă trupe la Massaouah, în 1885. Tentativa de pătrundere este însă oprită de etiopieni la Dogali (1887), ceea ce va determina căderea lui Depretis.

3. Guvernarea Crispi (1887–1895). Prin Francesco Crispi (1819–1901), sicilian, vechi tovarăş al lui Garibaldi, raliat monarhiei, politica de apropiere faţă de Viena şi Berlin devine sistematică. El rămâne la guvernare din 1887 până în februarie 1891. Urmează un intermezzo conservator prin Di Rudini, care, deşi reînnoieşte acordul de la Triplice, încearcă să destindă raporturile cu Franţa, apoi prin Giolitti, înlăturat de scandalul Băncii romane. Crispi revine la putere în decembrie 1893. O extremă tensiune se instalează în raporturile cu Franţa, materializată printr-un război al tarifelor vamale, catastrofal pentru economia Peninsulei. Autoritar şi inflexibil, Crispi înăbuşă cu fermitate agitaţiile sociale şi, în scop de prestigiu, reia expansiunea colonială. Începând însă din 1890, apropierea franco-rusă întăreşte poziţia negusului Menelik, care refuză protectoratul oferit de Roma. Italienii ocupă regiunea Tigré (decembrie 1895), dar la 1 martie 1896, generalul Baratieri este înfrânt la Aduwa, ceea ce va pune capăt carierei politice a lui Crispi.

III. Criza sfârşitului de secol (1895–1900)

Ultimii cinci ani ai secolului al XIX-lea au fost cei mai agitaţi ai monarhiei parlamentare. Rapida creştere industrială accentuează dezechilibrele sociale. Recoltele slabe şi creşterea costului vieţii provoacă un val de revolte rurale şi urbane ce culminează la Milano, în mai 1898. Între timp, Di Rudini lichidase sechelele aventurii coloniale, renunţând la Tunisia, în schimbul garanţiilor pentru colonia italiană, şi semnând pacea cu negusul (1896). După ce a reprimat cu brutalitate revolta milanezilor şi i-a vânat pe socialişti, regele l-a chemat la guvernare pe un general de origine savoiardă, Pelloux,

care trecea drept liberal. Însă nu a pregetat să prezinte, în februarie 1899, unele proiecte ce restrângeau libertăţile fundamentale garantate de Statutul fundamental de la 1848 şi să-şi manifeste dorinţa de a limita prerogativele Parlamentului. Împotriva lui s-a închegat o coaliţie a liberalilor şi a extremei-stângi, care a triumfat în alegerile din 1900. La 29 iulie 1900, regele Umberto era asasinat de către un anarhist. După un scurt guvern de tranziţie, noul suveran, Victor-Emmanuel al II-lea (1869–1947), respectând regimul constituţional, a apelat la guvernul Zanardelli, reprezentând stânga moderată, în care a intrat Giovanni Giolitti ca ministru de Interne.

IV. Epoca lui Giolitti şi „La Belle Epoque" italiană (1900–1915)

Giolitti (1842–1928), piemontez flexibil şi abil, spirit empirist şi realist, a reluat tactica transformismului şi, între 1901 şi 1913, s-a menţinut aproape fără întrerupere la putere, direct sau prin locotenenţii săi. Epoca lui Giolitti a fost o perioadă de consolidare şi de normalizare internă şi externă. Regatul îşi revenise din „boala copilăriei" de după unire. În pofida crizelor periodice, precum cele din 1902 sau din 1907, şi a persistenţei revendicărilor sociale, economia italiană şi-a continuat dezvoltarea. La adăpostul protecţionismului, industria se concentrează şi contribuţia sa la produsul naţional brut ajunge de la 20,2 % în 1900 la 26,1% în 1908. Deşi situaţia muncitorilor şi ţăranilor rămâne dificilă, nivelul de viaţă creşte, iar analfabetismul se reduce. Se afirmă o burghezie mijlocie harnică, econoamă. Giolitti converteşte renta, aduce căile ferate în administrarea statului, dă un statut al funcţionarilor şi ia primele măsuri pentru o legislaţie a muncii. Multitudinea de

partide şi de tendinţe, între care se mişcă cu abilitate, îl ajută să se menţină la putere. Mişcarea socialistă, împărţită după Congresul de la Roma (1900) în două curente, unul intransigent şi preconizând recurgerea la grevă (Ferri, Labriola), şi altul reformist, acceptând o colaborare indirectă cu guvernul (Turati), a câştigat de acum pături largi ale proletariatului, micii burghezii şi intelectualilor. Naţionalismul, derivat într-o oarecare măsură din mazzianism, este mai întâi o mişcare de idei, prin Oriani şi Corradini, apoi un partid politic ce revendică „Italia mare" şi se declară militarist şi colonialist. Gabriele D'Annunzio (1863–1938) îi aduce o întărire prin prestigiul său de scriitor şi strălucirea cuvântului ce evocă imagini măreţe şi violente. Cu începere din 1906, rupând cu intransigenţa predecesorilor săi, papa Pius al X-lea permite catolicilor să participe la viaţa politică. La alegerile din 1913, în Cameră intră un număr de deputaţi de această tendinţă, opunând formulei socialismului revoluţionar catolicismul democratic şi social. În acest climat se formează don Sturzo şi un tânăr prelat, abatele Roncalli, ce va deveni papa Ioan al XXIII-lea. Legea din 3 iunie 1912 încoronează această evoluţie către liberalismul politic şi maturitatea civică, instaurând sufragiul universal masculin.

Pe plan extern, Giolitti duce o politică de destindere. Războiul vamal cu Franţa încetează în 1898 şi, începând din 1900, deşi reînnoieşte acordul de la Triplice (1902), Roma se apropie de Paris, obţinând recunoaşterea „mâinii libere" în Tripolitania. La 29 septembrie 1911, Italia intră în război cu Turcia. Acest conflict (cel mai puţin justificat dintre întreprinderile coloniale transalpine) a suscitat un amplu asentiment popular. Prin tratatul de la Ouchy (18 octombrie 1912), Italia primea Cirenaica şi Tripolitana, a căror pacificare a fost dificilă, precum şi insulele greceşti

din Dodecanezului, achiziţii mai mult simbolice decât profitabile, de vreme ce nu constituiau decât debuşee mediocre pentru suprapopularea Peninsulei.

Deşi cultura italiană a perioadei din post-*Risorgimento* suferise o puternică influenţă franceză, mai ales în pictură (prin impresionism), în literatură (prin verism, derivat din naturalism), şi în filozofie (prin pozitivism), *intelligentsia* de după 1880 se formează la şcoala germană. În vreme ce Giosué Carducci (1835–1907) prelungeşte în poezia sa ecourile târzii ale romantismului, D'Annunzio, urmaşul său în privinţa consideraţiei populare, inaugurează un decadentism senzual şi iraţional. Şcoala neohegeliană a lui Benedetto Croce (1866–1952) şi a lui Gentile îşi va pune amprenta pe întreaga primă jumătate a secolului al XX-lea italian.

V. Italia şi Primul Război Mondial

La 27 iulie, Italia anunţa că va urmări o neutralitate binevoitoare faţă de Austria, apoi, de la 1 august, faţă de Germania. Din acel moment, guvernul de la Roma a făcut obiectul unor intense presiuni diplomatice din partea celor două tabere vizând intervenţia sa în război. Opinia publică naţională era divizată, dar, în marea sa majoritate, ostilă intrării în război. „Neutraliştii" grupau clerul, majoritatea socialiştilor, anumiţi intelectuali; intervenţioniştii, partizanii sprijinirii Franţei şi aliaţilor săi, se recrutau dintre republicani, moştenitori ai tradiţiei garibaldiene, liberalii de dreapta, mediile de afaceri, naţionalişti. Cabinetul Salandra, care preluase puterea în martie 1914, negocia cu Viena pentru a obţine compensaţii, deşi înclina spre intervenţie. Asupra lui se exercita acţiunea unui grup de presiune minoritar, dar foarte hotărât. La 26 aprilie, fără

ştirea Paralamentului şi cu acordul regelui, era semnat tratatul secret de la Londra. Italia se angaja să intre în război în termen de o lună, primind în schimb promisiunea de a obţine Istria, Dalmaţia, Trentino, extinderi coloniale şi ale zonelor de influenţă în ţările dunărene şi Levant. Giolitti a încercat în zadar să frâneze mersul spre război. „Însoritele zile din mai", violente manifestări de stradă instigate de către intervenţionişti, au dus la luarea deciziei (23 mai). Ţara nu era pregătită pentru luptă, nici moral, nici militar. Limitat iniţial la Austria, pe crestele Alpilor şi platourile din Carso, conflictul s-a extins la Turcia, Bulgaria, apoi Germania, la 29 august 1916. La 19 iunie 1915 se constituia, cu participarea socialiştilor, un guvern de uniune naţională. Tactica atacurilor frontale, repetate cu încăpăţânare de generalissimul Cadorna, a vărsat inutil sângele soldaţilor.

În primăvara şi vara lui 1917, o campanie de defetism a subminat moralul trupelor. La 24 octombrie, ofensiva austro-germană spărgea frontul la Caporetto, antrenând un dezastru şi replierea în spatele liniilor de la Tagliamento, apoi Piava. Redresarea a fost mai întâi opera italienilor înşişi, în jurul noului comandant Diaz şi al cabinetului Orlando, apoi ajutată de Aliaţi, care au expediat întăriri şi material (de război). În iunie 1918, o nouă ofensivă inamică era înfrântă la Piava şi, în luna iulie, trecând la atac, Diaz determina Austria să depună armele (4 noiembrie).

VI. „Victoria mutilată"

Pacea avea să aducă Italiei deziluzii amare. Orlando se loveşte de refuzul lui Wilson, în numele principiului naţionalităţilor, de a ratifica promisiunile de la Londra.

Franţa sprijină tânăra monarhie iugoslavă ale cărei exigenţe limitează ambiţiile italiene. Orlando părăseşte conferinţa, la 23 aprilie 1919. Însă Cabinetul Nitti-Tittoni trebuie să cedeze şi să ratifice condiţiile impuse de Austria, prin tratatul de la Saint-Germain (10 septembrie 1919). Italia primea Trentino şi Alto Adige, până la râul Brenner, Gorizia, Trieste şi o parte din Istria. Însă Dalmaţia, mai puţin Zara, îi scăpa, ca şi regiunea Fiume, administrată de o comisie interaliată. Păstra Dodecanezul şi Libia, dar neaplicarea tratatului de la Sèvres cu Turcia (10 august 1920) făcea să dispară compensaţiile din Asia Minor. Războiul costase Italia 750 000 de morţi şi un milion de răniţi. Naţionaliştii au denunţat „victoria mutilată", cu cortegiul său de incertitudini şi deziluzii. Inflaţia, şomajul, criza economică legată de închiderea fabricilor de război şi de întoarcerea celor mobilizaţi conduc la greve. Propaganda naţionalistă incită, în rândurile foştilor combatanţi şi ale micii burghezii proletarizate, la resentimente împotriva Aliaţilor, care au trădat Italia, şi a „rechinilor", profitori de război, care au reuşit să-şi păstreze averile. În faţa acestui val de nemulţumire, aparatul vechilor partide, expresie a unei clase politice restrânse, se dovedeşte perimat. La alegerile din noiembrie 1919, de detaşează două formaţiuni. Partidul socialist, afiliat din luna martie la Internaţionala comunistă, primeşte 1 800 000 de voturi, iar Partidul catolic popular obţine 1 175 000. O agitaţie prerevoluţionară exploatează inerţia puterilor statului. Ţăranii fără pământ ocupă marile domenii, muncitorii asediază fabricile. Grevele şi încăierările sângeroase se înmulţesc. La 12 septembrie 1919, D'Annunzio, valoros aviator, reluând tactica garibaldiană, întreprinde împreună cu voluntarii săi o lovitură împotriva regiunii Fiume, pe care o ocupă. El

organizează o constituţie corporatistă, elaborează planuri de înaintare spre Roma, şi înarmează secţiuni de şoc pentru a lupta contra socialismului. Mussolini va împrumuta de la D'Annunzio numeroase dintre sloganurile şi ideile sale. Prin episodul Fiume, la orizont apare fascismul.

Capitolul VIII

ITALIA FASCISTĂ (1922–1945)

I. Mussolini

Benito Mussolini se naşte la Predappio, în Romagna, la 29 iulie 1883. Tatăl său, de meserie fierar, este socialist şi ateu.

Copil dificil, el obţine o diplomă de institutor şi se refugiază în Elveţia pentru a scăpa de serviciul militar. Cunoaşte o serie de militanţi marxişti şi anarhişti, practică meserii ocazionale (zidar, comis voiajor), se ocupă de sindicalismul muncitoresc şi acumulează într-o manieră autodidactă un bagaj disparat de cunoştinţe. Revenit în ţară în 1904, acceptă haina militară, ia parte la tulburările din mediul rural şi obţine un post la Trento, unde devine colaboratorul iredentistului Cesare Battisti. Expulzat din Austria, ajunge, în 1912, redactor al ziarului socialist *Avanti* din Milano. Cu ocazia dezbaterilor privind intervenţia în război, este mai întâi violent antimilitarist şi ostil conflictului. Apoi, în noiembrie 1914, adoptă o poziţie radical diferită. Însetat de acţiune, obţine de la Aliaţi şi de la industriaşii favorabili intervenţiei, fondurile care îi permit crearea ziarului *Popolo d'Italia*. În paginile acestuia îşi desfăşoară talentul de polemist cu stil percutant şi îşi risipeşte, în favoarea intrării în război, elocinţa care captează mulţimile. Mobilizat, petrece un an pe front, apoi, fiind rănit în timpul unui exerciţiu, revine la conducerea ziarului. Oarecum uitat la sfârşitul războiului, se hotărăşte să-şi depăşească ideile socialiste de altădată în favoarea unei supralicitări demagogice, exploatând excesiv temele naţionaliste. La 23 martie 1919 fondează „Fasciile de luptă" *(Fasci di combattimento)*, care grupează foşti combatanţi şi şomeri, în jurul unui program ce amesteca în manieră confuză revendicări sociale şi atacuri împotriva partidelor tradiţionale. Succesul este firav. La alegerile din 1919 nu strânge 5 000 de voturi şi în întreaga Peninsulă nu există decât treizeci şi cinci de fascii.[11]

II. Ascensiunea fascismului

Ascensiunea se explică prin slăbiciunea forţelor politice ale monarhiei parlamentare şi prin teama inspirată de intensificarea tulburărilor sociale.

Guvernarea Nitti, care încearcă în mod curajos să normalizeze situaţia, se găseşte dezarmată în faţa valului de greve. Partidul socialist, cel care le provoacă, se orientează spre maximalismul revoluţionar. În mai 1920, Nitti demisionează şi este înlocuit cu Giolitti. Abilul om de stat dezamorsează „pericolul roşu" şi reuşeşte evacuarea fabricilor de către muncitori. La 31 octombrie socialiştii nu obţin decât 24% din voturi la alegerile municipale. Giolitti semnează, la 12 noiembrie, tratatul de la Rapallo, care recunoşte neutralitatea regiunii Fiume, şi îl determină pe D'Annunzio să capituleze, la capătul unei acţiuni purtate de trupele de uscat şi de marină. Mussolini exploatează acest reflux al forţelor de stânga. La începutul anului 1921, el controlează mai mult de 800 de secţiuni, reunind 100 000 de membri. Primeşte subvenţii de la marii proprietari de pământ şi de la industriaşi şi trece la atacul împotriva forţelor socialiste şi a sindicatelor. Fasciştii, „apărători ai ordinii", îşi multiplică acţiunile punitive, precum aceea care terorizează Bologna în noiembrie 1921. Poliţia închide ochii şi numeroşi complici din rândurile armatei le furnizează arme. Sunt devastate bursele de muncă, Casele Poporului, imprimeriile socialiste, cooperativele. Cei care opun rezistenţă sunt

[11] Vezi pentru perioada respectivă volumul colecţiei „Que-sais-je?", nr. 1225, Paul Guichonnet, *Mussolini et le fascisme*.

molestaţi sau obligaţi să înghită ulei de ricin. La alegerile din 1921, Mussolini intră în Camera Deputaţilor împreună cu treizeci şi cinci de fascişti. Se dezlănţuie împotriva lui Giolitti, care se retrage. Succesorul său, Bonomi, este lipsit de energie. Mediile din armată, anumiţi oameni de stat, precum Giolitti, sunt de părere să se permită dezvoltarea unei tentative de dictatură, pentru a o îngloba şi „normaliza" ulterior, potrivit vechii tactici, o dată ce ar fi zdrobit mişcările socialiste. Se intenţionează mai întâi folosirea popularităţii lui D'Annunzio, care nu acceptă şi îi lăsă cale liberă lui Mussolini, până atunci ezitant. Congresul fascist din 7 noiembrie creează Partidul, care numără de acum înainte 320 000 de aderenţi. Bonomi demisionează la 12 februarie 1922, cedându-i locul lui Facta, personalitate de rangul al doilea. Greva decisă de Confederaţia generală a muncii pentru 31 iulie eşuează. În luna august, reluând o idee a lui D'Annunzio, Mussolini hotărăşte „Marşul asupra Romei". Este sprijinit de către regina-mamă Margherita şi de către ducele d'Aosta, şeful ramurii mezine a familiei, care, în caz de necesitate, i-ar fi succedat regelui. La 16 octombrie, se constituie un „Quadrumvirat" alcătuit din generalul De Bono, Bianchi, Balbo şi De Vecchi, care, la 27 octombrie, mobilizează „cămăşile negre" fasciste. Guvernul are o tentativă de rezistenţă, însă regele, după proclamarea stării de asediu, anulează măsurile preconizate pentru a bara calea fasciştilor şi îi oferă lui Mussolini formarea unui cabinet. La 31 octombrie, fasciştii, învingători, intră în capitală.

III. Instaurarea dictaturii

Mussolini se străduie la început să liniştească clasa politică, alcătuind un guvern din care nu sunt excluşi decât socialiştii.

Curând însă, intimidează Camera printr-un discurs ameninţător (16 noiembrie) şi obţine acordarea de puteri depline pentru un an. În ianuarie 1923, este creată Miliţia fascistă. În

timp ce violenţa împotriva opozanţilor se intensifică, Mussolini îşi atrage simpatia Confederaţiei Industriaşilor şi a noului papă Pius al XI-lea (1922–1939). Partidul fascist fuzionează cu naţionaliştii şi, în vederea alegerilor, obţine votarea unei legi prin care se atribuie două treimi dintre locuri listei care obţine 25% dintre sufragii. Partizanii lui Mussolini strâng 64,9% dintre voturi. Cu toate acestea, dictatura nu este încă unanim acceptată. Ceea ce se întâmplă în iunie 1924, când, la asasinarea deputatului socialist Matteotti, întreaga Italie este zguduită de un val de indignare. Dar opoziţia legală se dezbină. Catolicii populari au ezitări. Din 27 iunie, 127 de deputaţi părăsesc Parlamentul şi se „retrag pe colina Aventin". Această tactică nefericită lăsă cale liberă fascismului. Mussolini profită pentru a-şi întări şi mai mult poziţia. La 24 decembrie 1925, este numit şef al guvernului şi, timp de douăzeci de ani, va avea în mâinile sale soarta Italiei.

IV. Succesul fascismului (1925–1936)

În cursul primului *decennio,* fascismul obţine, pe plan intern şi extern, o serie de succese care îl aduc în centrul atenţiei burgheziei conservatoare europene, sedusă de forma autoritară a regimului.

1. Evoluţia internă. În realitate, fascismul este o adaptare continuă la circumstanţe. Doctrina sa este un amestec între futurismul lui Marinetti, retorica naţionalistă a lui D'Annunzio, „actualismul" filozofului Gentile, reminiscenţe istorice: Antichitatea romană şi mitul mediteranean al *Romanità*-ului, Dante şi Machiavelli, Mazzini şi Garibaldi. Naţionaliştii raliaţi lui vor fi aceia care îi vor furniza elementele cele mai eficiente (Federzoni, Rocco). Această frazeologie eterogenă se impune printr-o propagandă continuă. Concepţia „totalitară" a statului subordonează individul faţă de colectivitate şi face din el un instrument al puterii. „Fascizarea" instituţiilor este pusă în aplicare treptat. Statutul de la 1848 rămâne o faţadă, în spatele

căreia autoritatea se concentrează în mâinile Ducelui şi ale Partidului. Puterea electivă este redusă la minimum. Legea din 17 mai 1928 instituie un sistem reprezentativ ce asigură desemnarea deputaţilor de către Marele Consiliu al Partidului. În 1929, Camera corporativă devine expresia plebiscitară a unei opinii publice puternic influenţate de către o presă aflată în slujba regimului. Adunările locale alese sunt desfiinţate. Un centralism riguros îi transformă pe prefecţi şi pe podestaţii comunali în executanţi servili (însă nu scutiţi de corupţie) ai unei puteri reglementare elaborate de către o birocraţie în exces. Magistratura este epurată, iar juriul suprimat. Sunt redactate noi coduri de legi în care interesul dictaturii primează asupra dreptului natural. Legile din 26 şi 30 noiembrie 1926 suprimă libertatea presei şi de asociere. O serie de texte întăresc armatura poliţienească a regimului. Opoziţia antifascistă este decimată de procese, refugiindu-se în străinătate. Mussolini nu are încredere în colaboratorii săi şi tinde să concentreze tot mai multe atribuţii. În 1935 va cumula şapte portofolii. Alături de funcţionarii tradiţionali acţionează ierarhia paralelă a Partidului, puternic organizat. El este condus de către Duce, secretarul general, Consiliul naţional şi federaţiile provinciale, denumite, după modelul etiopian, *ras*. Armata, din care multe elemente rămân în rezervă, este dublată de o serie de miliţii fasciste ce controlează ordinea publică şi anumite servicii (căile ferate, poşta, porturile, drumurile, apele şi pădurile). O reţea de asociaţii îi înregimentează pe tinerii de ambele sexe, de la *Balilla* la *Avangardişti*. Funcţionarii şi muncitorii sunt grupaţi în sindicate fasciste unice şi îşi petrec timpul liber în cadrul aşa-numitului *Dopolavoro*.

În domeniul social, fascismul a pretins că realizează o operă originală, depăşind capitalismul şi marxismul, prin corporatism. Acesta constă în alinierea paritară a muncitorilor şi patronilor, în interzicerea grevelor şi a *lock out*-ului şi în redactarea de contracte colective. Sistemul este elaborat gradual. Legea Rocco (3 august 1926) aduce sub controlul statului viaţa sindicală, instituie arbitrajul obligatoriu şi creează tribunalele muncii. La finele

lui aprilie 1927 este promulgată Carta Muncii. Legea din 17 mai 1928 înlocuieşte reprezentarea electivă şi politică prin cea a corporaţiilor. Întreaga viaţă economică este structurată în corporaţii, iar Consiliul naţional al Corporaţiilor (20 martie 1930) coordonează toate deciziile guvernamentale în domeniul economic. Trebuie să trecem la activul regimului crearea unei legislaţii sociale care lipsise aproape cu desăvârşire până atunci în Italia. În acelaşi timp, bântuit de voinţa de putere, Ducele, mânat de o obsesie demografică, desfăşoară o propagandă natalistă şi stopează emigraţia. Până la marea criză mondială din 1929, conjunctura economică, stimulată de politica lucrărilor de anvergură (ameliorarea pământurilor necultivate, refacerea autostrăzilor) este favorabilă. Fascismul se angajează în „bătălia grâului" şi o câştigă. În marile oraşe ia amploare o politică edilitară cu monumente în „stil lictor", pretenţios şi retoric. Depresiunea din anii 1930–1932 determină evoluţia economiei spre autarhie şi întărirea controlului statului. Refuzând să devalorizeze lira, Mussolini închide Italia într-o barieră protecţionistă, instaurează un control sever al schimburilor comerciale, preia cu fonduri de stat gestionarea întreprinderilor aflate în dificultate. *Institutul pentru Reconstrucţia Industrială* (IRI), creat la 23 ianuarie 1933, şi care rămâne una dintre piesele de bază ale economiei, procedează la regrupări şi fuziuni care asigură controlul regimului asupra reţelei telefonice, construcţiilor navale, societăţilor de navigaţie, siderurgiei. Comenzile de armament susţin artificial industria grea. Regimul fascist revendică deja un imperiu colonial, în numele potenţialului său uman şi al misiunii sale civilizatoare.

Anii '30 sunt punctul de apogeu al regimului. Pretutindeni triumfă conformismul şi, în enorma sa majoritate, societatea italiană se raliază fascismului. Opoziţia este puţin eficientă, divizată. Antifascistii sunt trimişi în închisoare, precum gânditorul marxist Antonio Gramsci (1891–1937), exilaţi, precum liberalul Piero Gobetti (1901–1926), obligaţi la domiciliu forţat *(confino)*. Pentru mase nu contează că gânditorii şi artiştii cei mai reprezentativi ai culturii italiene se declară împotriva lui

Mussolini. Reconcilierea cu Sfântul Scaun îi aduce un nou câştig de popularitate. Preocupat să-i aducă în slujba sa pe reprezentanţii catolicismului, Ducele îşi îmblânzeşte anticlericalismul iniţial, apoi, după negocieri dificile, încheie cu Pius al XI-lea acordurile de la Lateran (11 februarie 1929). Un tratat, un concordat şi o convenţie financiară lichidează „chestiunea romană". Papa este recunoscut drept suveran al cetăţii Vaticanului şi catolicismul devine religie de stat în Italia. Sfântul Scaun obţine, în compensaţie pentru pierderea teritoriilor sale, o indemnizaţie substanţială (750 milioane de lire în numerar şi un miliard în obligaţiuni de stat cu dobândă de 5 %). Căsătoria religioasă primeşte efecte civile, iar divorţul este interzis. Astfel, deşi „Concilierea" a trecut mai târziu prin situaţii furtunoase, pentru majoritatea italienilor, va conferi regimului fascist sancţiunea şi aprobarea papale.

2. Politica externă. Aceasta prezintă o serie de ezitări şi de contradicţii. Campion al ordinii instaurate împotriva bolşevismului, Ducele ajunge să pună sub semnul întrebării ordinea europeană instituită în 1919, care a decepţionat profund Italia. El va oscila între colaborarea cu regimurile democrate şi sprijinirea celor autoritare, de inspiraţie fascistă, care se înmulţesc în Europa, după criza din 1929–1932. Începând din 1926, Mussolini îşi asumă personal responsabilitatea acţiunii externe. Nu va avea nici un colaborator care să se bucure de iniţiativă, în acest domeniu, cu excepţia lui Dino Grandi, apoi a propriului ginere, Galeazzo Ciano (1903–1944). Între 1922 şi 1926, exceptând incidentul italo-grec ce determină ocuparea, apoi evacuarea insulei Corfu (1923), guvernul fascist practică o politică de colaborare internaţională, menită să liniştească marile puteri. Acordul cu privire la Fiume (27 ianuarie 1924) normalizează raporturile cu Iugoslavia; Italia recunoaşte URSS, participă la lucrările Societăţii Naţiunilor şi aderă la pactul de la Locarno (16 octombrie 1926) privind garantarea frontierelor occidentale. Apoi, până în 1932, deşi susţine Franţa în chestiunea reparaţiilor datorate de către Germania, Mussolini se

arată favorabil revizionismelor contestatarilor tratatelor de pace, în special Ungaria, şi contracarează politica iugoslavă. El este modelul dictatorilor faţă de care emulii — precum Hitler, de la începuturile puterii sale — manifestă un respect plin de deferenţă. Creşterea ambiţiilor naziste inaugurează a treia fază de apropiere faţă de regimurile democratice (1932–1935). Prin Pactul în Patru din 7 iunie 1933, încheiat cu Parisul şi Londra, Italia încearcă să asocieze Germania la o reglementare negociată a problemelor internaţionale. De asemenea, Mussolini sprijină realismul conservator catolic care, în Austria, combate intenţiile anexioniste ale Reichului. În iulie 1934, asasinarea cancelarului Dollfuss de către nazişti provoacă o vie reacţie din partea italiană şi sunt masate trupe pe Brenner. Roma iniţiază un proces de colaborare cu Franţa şi cu Marea Britanie. La 7 ianuarie 1935, acordurile de la Roma între Mussolini şi Pierre Laval acordă Italiei rectificări minore de frontiere, la hotarele Libiei şi Eritreei, recunosc regimul special al italienilor în Tunisia şi, în special, lasă Ducelui „mână liberă" pentru o acţiune în Etiopia. La Stresa (11–14 aprilie), Franţa, Italia şi Marea Britanie îşi declară opoziţia faţă de orice modificare prin forţă a *statu-quo*-ului european. Dar „politica de la Stresa" este repede compromisă prin acordul naval anglo-german. „Afacerea etiopiană" va anunţa sfârşitul unei înţelegeri între foştii aliaţi din Primul Război Mondial.

Începând din 1932, deşi peste tot în lume faza cuceririlor coloniale era încheiată, Mussolini are în vedere, din considerente de prestigiu, o reluare a expansiunii peste mări. Într-adevăr, în ciuda eforturilor lui Balbo în Libia, posesiunile italiene au un viitor foarte nesigur. Din partea Eritreei şi a Somaliei a existat mereu nostalgia unei pătrunderi spre înaltul platou abisinian. De la sfârşitul anului 1934, cu toate că a semnat un tratat de prietenie cu negusul Haile Selassie şi a sprijinit intrarea ţării sale în Societatea Naţiunilor, Mussolini începe o politică de încălcare a frontierelor etiopiene. În vreme ce plângerea negusului trenează în faţa adunării de la Geneva,

la 2 octombrie 1935, Italia declanşează atacul. Societatea Naţiunilor votează atunci sancţiuni economice împotriva Romei.

Acestea se dovedesc ineficiente, de vreme ce un mare număr de ţări refuză să le aplice. În plus, Laval şi Sir Samuel Hoare sunt, de fapt, favorabili întreprinderii fasciste şi încearcă să găsească o cale de mijloc. Mussolini refuză orice compromis. El pozează, în ochii opiniei publice italiene, în victima egoismului şi a injustiţiei marilor puteri. Sancţiunile determină un nou câştig de popularitate pentru regim şi îi permit să facă acceptabilă pentru naţiune povara grea a războiului. După un succes iniţial, ofensiva generalului De Bono se sufocă. La 16 noiembrie, acesta este înlocuit cu Pietro Badoglio (1871–1956) şi locotenentul său, Rodolfo Graziani. Folosirea masivă a aviaţiei, utilizarea gazelor au câştig de cauză în faţa tenacei rezistenţe etiopiene în această luptă inegală. Prin atacuri puternice şi succesive, bastionul abisinian este ocupat. Negusul se refugiază la Londra; la 5 mai 1936, italienii intră în Addis-Abeba, iar la 9 mai, Victor-Emmanuel al III-lea este proclamat împărat al Etiopiei. Sunt necesare multe eforturi pentru pacificarea ţării. Italia întreprinde un mare efort în ce priveşte echipamentul, care nu are însă timpul să îşi arate rezultatele. În 1939, guvernul de la Roma cheltuia în coloniile sale de zece ori mai mult decât obţinea de pe urma lor, iar ţara nu realiza cu propriul Imperiu decât 2% din comerţul total.

Episodul etiopian a fost punctul de cotitură capital al regimului fascist. Ea l-a convins pe Duce de infailibilitatea lui, de necesitatea unei politici de forţă faţă de democraţiile ezitante şi divizate. În fine, l-a determinat să strângă legăturile cu Germania nazistă şi cu celelalte regimuri totalitare.

V. Declinul şi căderea fascismului (1936–1945)

Al doilea *decennio* este o fază de declin ce poate fi caracterizată prin înfeudarea crescândă a regimului fascist faţă de Germania nazistă.

1. „Germanizarea" vieţii interne. După 1936 se asistă la consolidarea dictaturii şi la dispariţia ultimelor rămăşiţe ale regimului constituţional. La 19 ianuarie 1939, Camera Fasciilor şi Corporaţiilor, desemnată de către putere, înlocuia Camera Deputaţilor. Ducele dezvolta un cult isteric al personalităţii, celebrat printr-o propagandă ce depăşeşte în excese şi în vulgaritate „era Starace", secretar general al Partidului şi animator al *Minculpop* (Ministerul Culturii populare). Sunt copiate formele exterioare ale nazismului, „salutul roman" şi „pasul roman", imitaţie a „pasului de gâscă". În martie 1938, Mussolini primeşte titlul de mare mareşal al Imperiului, împreună cu suveranul, a cărui prezenţă o acceptă cu tot mai multă greutate. În fine, începând din ianuarie 1938, Italia, care pusese deja în aplicare o politică de oprimare a minorităţilor francofone, slave şi germanice, instaurează rasismul şi antisemitismul, în ciuda protestelor papei şi a dezaprobării mute a unei părţi a opiniei publice.

2. „Germanizarea" politicii externe. După „afacerea etiopiană", Italia strânge legăturile economice cu Germania şi fabricarea de armament maschează conjunctura dificilă. Orientarea către Berlin este accelerată de ambiţiosul Ciano şi marcată de acordurile de la Berchtesgaden (20–24 octombrie 1936), care definesc „axa Roma-Berlin". Italia se declară „port-drapel al antibolşevismului". Ea aderă la pactul anti-Komintern, împreună cu Berlinul şi Tokyo (6 noiembrie 1937), şi părăseşte cu zgomot Societatea Naţiunilor (7 noiembrie). Ducele intervine masiv în războiul civil din Spania prin trimiterea a 40 000 de „voluntari" şi a unui important material de război, în sprijinul lui Franco. Mussolini este nevoit să accepte anexarea Austriei (12–13 martie 1938). El a pierdut iniţiativa şi încearcă să reacţioneze asociindu-se, împreună cu Daladier şi Chamberlain, la Conferinţa de la München (29 septembrie 1938), care nu poate evita cedarea de către Cehoslovacia a regiunilor locuite de germani, preludiu la dezmembrarea definitivă a acestui stat (martie 1939). Italia se gândeşte atunci să ia unele garanţii şi, la 7 aprilie, ocupă Albania, satelitul său deja din 1921. În faţa

reacţiei puterilor democratice la ameninţările totalitare, Mussolini şi Hitler semnează Pactul de oţel (22 mai), urmat de pactul germano-sovietic şi de atacul german împotriva Poloniei. Acesta este cauza celui de Al Doilea Război Mondial, declarat celui de-al doilea Reich de către Franţa şi Anglia, la 3 septembrie. Nici armata, nici economia italiană nu este gata de intervenţie şi Roma proclamă „non-beligeranţa". Ciano, revenit din germanofilia sa iniţială, încearcă să frâneze mersul spre război, dar Mussolini este nerăbdător să participe la conflict. El face acest lucru la 10 mai 1940, atunci când Franţa este deja înfrântă, după victoria fulger a Germaniei. O campanie scurtă peste Alpi se termină prin armistiţiul din 24 iunie. Totuşi, Marea Britanie rezistă şi perspectivele unui război de scurtă durată dispar. Berlinul, Roma şi Tokyo încheie, la 27 septembrie 1940, pactul tripartit, la care aderă Ungaria, România şi Bulgaria. Însă de acum înainte Italia nu mai este decât un element al strategiei hitleriste. Este tratată ca parte auxiliară, din ce în ce mai mult ca subordonată. Din ianuarie până în mai 1941, englezii cuceresc Africa Orientală şi Etiopia, precum şi Cirenaica. „Expediţia de pedepsire" lansată împotriva Greciei se loveşte de o rezistenţă violentă şi trebuie să fie stopată, după pierderi grele (31 octombrie–5 noiembrie 1941). În Balcani, ca şi în Libia, germanii sunt nevoiţi să preia comanda operaţiunilor. Mussolini nu primeşte decât slaba consolare de a ocupa Slovenia şi de a vedea atribuindu-se ducelui Aimon de Savoia un iluzoriu regat al Croaţiei. În 1942, un corp expediţionar este trimis în Rusia, unde va fi decimat. Situaţia în zona mediteraneană se deteriorează, o dată cu debarcarea aliaţilor în Africa de Nord, ocuparea Tunisiei şi recucerirea Cirenaicei. Pierderile navale sunt grele şi Peninsula începe să sufere bombardamente masive ce demoralizează populaţia. În octombrie–noiembrie 1942, începe să se manifeste rezistenţa clandestină, adăugând la nemulţumirea datorată restricţiilor, germanofobia şi antifascismul. Ea acţionează prin greve spontane şi prin organizaţii a căror reţea se extinde rapid, mai ales în Nord. Anul 1943 a fost decisiv. La 10 iulie aliaţii debarcă în Sicilia. O conjuraţie de palat, pornită din mediile militare şi monarhiste şi la care se asociază elita partidului, are ca deznodământ şedinţa dramatică a Marelui

Consiliu fascist din 24–25 iulie. Mussolini, aflat în minoritate, este arestat din ordinul lui Victor-Emanuel al III-lea şi plasat în domiciliu forţat. Germanii reacţionează, controlând îndeaproape întregul teritoriu italian neocupat de înaintarea aliaţilor. În august, grevele se intensifică. După negocieri dificile, Badoglio încheie un armistiţiu, anunţat la 8 septembrie, iar guvernul său, strict controlat de către anglo-americani şi sprijinit pe o coaliţie antifascistă, practică „cobeligeranţa". În iarna 1943–1944, frontul se stabilizează pe Linia Gustav, la sud de Roma. Italia este tăiată în două. În Sud, puterea este deţinută de Monarhie şi de Badoglio. În Nord, germanii, printr-o acţiune îndrăzneaţă a aviaţiei lor, îl eliberează pe Mussolini. La 12 şi la 23 septembrie, Ducele proclamă Republica socială italiană cu capitala la Salo, lângă lacul Garda. Acest regim revine la programul democratic şi socialist de la începuturile fascismului. Nu este decât o iluzie, iar *repubblichini*, strict controlaţi de către naziştii, sunt lipsiţi de mijloace de acţiune reale. Ei se răzbună sângeros şi, la 8 ianuarie 1944, la Verona, cinci opozanţi din 25 iulie, printre care De Bono şi Ciano, sunt judecaţi şi împuşcaţi. În întreaga Italie de Nord, grupuri de partizani, cu tendinţe politice diverse, înarmate prin paraşutările aliate şi îngroşate de rămăşiţele armatei regulate, îşi intensifică acţiunile, ce dau naştere unor represalii sîngeroase. Roma este eliberată la 4 iunie 1944, dar linia frontului staţionează, din nou, pe Linia gotică până în aprilie 1945. Începând din 12 aprilie, regele ceda puterea către fiul său, prinţul Umberto, numit locotenent general al regatului. La 10 iunie, guvernul Badoglio este înlocuit de cel condus de Bonomi, în care intră comuniştii. Efortul conjugat al Aliaţilor, al Corpului italian de Eliberare care operează alături de aceştia, şi al partizanilor are câştig de cauză asupra germanilor. Oraşele sunt străbătute de un val insurecţional popular. Mussolini încearcă să ajungă în Elveţia. Recunoscut de către partizani la Dongo, într-un convoi german aflat în retragere, este capturat, supus unui soi de judecată populară şi, la iniţiativa conducătorului partizan comunist Walter Audisio, executat la 28 aprilie, împreună cu amanta sa, Claretta Petacci, şi un grup din elita partidului. La 6 mai 1945 Germania capitulează.

Capitolul IX

NOUA REPUBLICĂ ITALIANĂ

I. Republica şi pacea

Căderea lui Mussolini lasă Italia răvăşită de război. Pierderilor umane (443 523 de civili şi militari morţi în urma operaţiunilor militare şi 40 000 dispăruţi prin deportare) li se adaugă dezastrul economic. Venitul naţional a scăzut la jumătatea celui din 1939; avuţia naţională s-a redus cu o treime, indicele producţiei agricole a ajuns de la 100 în 1938 la 63,5 în 1945, iar cel industrial la 29. Rezervele de aur sunt epuizate şi domnesc inflaţia, şomajul, sărăcia, piaţa neagră.

1. Proclamarea Republicii. O dată cu armistiţiul din 1943, mediile Rezistenţei cunosc o mare efervescenţă a speranţelor şi ideilor politice. Partidele anterioare regimului fascist se reconstituie, alături de tendinţe şi de formaţiuni noi, din rândul cărora cea mai originală este Partidul acţiunii. De la 18 iunie 1944 până la 1 decembrie 1946 se succed trei guverne provizorii de coaliţie. Mediile Rezistenţei, mai ales în centrele urbane din Nord, doresc o remaniere totală a instituţiilor, într-un sens democratic. Dar, ca şi formaţiunile tradiţionale, majoritatea italienilor este preocupată înainte de toate de revenirea la stabilitate şi respinge o schimbare radicală. Spiritul Rezistenţei cedează treptat locul conformismului. Guvernarea Parri (iunie–decembrie 1945) este înlocuită de o formaţiune condusă de liderul Democraţiei creştine, moştenitoare a catolicilor populari de dinainte de 1922, Alcide De Gasperi (1881–1954). Monarhia, considerată vinovată de colaborare cu fascismul, era pusă în

discuţie de toate partidele, cu excepţia liberalilor. După *eliberarea Romei, Comitetul naţional de Eliberare prevăzuse* alegerea unei Adunări constituante care să dea Italiei noi instituţii. Referendumul privind forma de guvernământ şi alegerile pentru Constituantă au avut loc simultan, la 2 iunie 1946. Republica a triumfat la o mică diferenţă, datorită votului Nordului Peninsulei, cu 12 717 923 de sufragii contra 10 719 824, în timp ce în Adunarea constituantă democrat-creştinii obţineau 35,2% contra 20,7% socialiştii şi 19% comuniştii. Începând cu 9 mai, Victor-Emmanuel al III-lea abdicase în favoarea fiului său, dar Umberto al II-lea nu a domnit decât treizeci şi patru de zile şi la 13 iunie a plecat în exil, fără a renunţa în mod formal la coroană. La 28 iunie, Constituanta îl alegea ca preşedinte provizoriu al Republicii pe Enrico De Nicola. Dar stânga italiană a pierdut teren, în ciuda abilităţii liderului comunist Palmiro Togliatti (1893–1964). Ea a fost slăbită de scindarea socialiştilor în două aripi, una moderată (Saragat) şi alta apropiată de comunişti (Nenni). Dificultăţile în relaţiile cu Iugoslavia, controlul Moscovei asupra Europei de Est, prezenţa americană şi ajutorul acordat Italiei, acţiunea Vaticanului şi a clerului au condus, în mai 1947, la îndepărtarea comuniştilor din guvern. A fost constituit un guvern democrat-creştin, cu sprijinul unor tehnocraţi precum Luigi Einaudi, economist ortodox care, în ciuda marasmului economic, a creşterilor de preţ de cincizeci de ori în raport cu 1938 şi a celor două milioane de şomeri, a practicat o politică deflaţionistă care a salvat lira. Alegerile — cu vot obligatoriu — pentru primul Parlament regulat (18 aprilie 1948) au asigurat triumful democraţiei creştine cu 48, 5% din voturi, contra 35% pentru frontul democratic. A început guvernarea lui Alcide De Gasperi. Acest om politic originar din Trento, fost deputat în Parlamentul de la Viena în epoca iredentismului, vechi militant al partidului catolic popular, persecutat de fascism, a marcat cu puternica sa personalitate începuturile Republicii. Duşman al retoricii şi emfazei, figură de o rigiditate morală austeră, autoritară şi suplă în acelaşi timp, a condus nouă cabinete succesive între 11 decembrie 1945 şi 2 august 1953.

Constituţia, elaborată între martie şi decembrie 1947, a intrat în vigoare la 1 ianuarie 1948. Documentul proclamă că „Italia este o Republică democratică întemeiată pe muncă". Ea îşi asumă drept scop eliminarea obstacolelor economice şi sociale care împiedică încă participarea efectivă a tuturor cetăţenilor la viaţa publică şi la repartiţia echitabilă a venitului naţional. Constituţie rigidă, a cărei revizuire trebuie supusă unei duble deliberări a Camerelor, statuând majoritatea absolută, cu posibilitatea recurgerii la un referendum. Ea garantează libertăţile fundamentale şi proclamă independenţa statului faţă de Biserică. Totuşi, prin tactică electorală, comuniştii asigură adoptarea articolului 7, care prevede reînnoirea acordurilor de la Lateran din 1929, ce asigurau Vaticanului şi catolicismului un statut privilegiat. Guvernarea, de tip parlamentar clasic, este întemeiată pe principiul separaţiei puterilor. Şeful statului neresponsabil şi care reprezintă unitatea naţională este Preşedintele Republicii, ales de Parlament pentru şapte ani. El are dreptul de a dizolva Camerele şi un control limitat asupra legislativului, prin posibilitatea de a solicita o a doua lectură a textelor votate de către deputaţi şi senatori. Guvernarea este exercitată de un preşedinte al Consiliului şi de un cabinet ministerial care rămân în funcţie atât timp cât au încrederea Parlamentului. Camera Deputaţilor este aleasă pentru cinci ani, prin vot universal direct, în proporţie de un ales la 80 000 de locuitori. Senatul este desemnat pentru şase ani de către alegătorii în vârstă de cel puţin 25 de ani, în proporţie de un ales la 200 000 de locuitori. El cuprinde şi membri pe viaţă (foştii preşedinţi ai Republicii şi cinci persoane ilustre ale naţiunii). Cele două Camere deţin puterea legislativă sub rezerva posibilităţii recursului la un referendum cu vot universal. Decupajul administrativ, renunţând la sistemul centralizat de tip francez, a impus întregii Italii regimul regiunilor, cu statut special, instaurate iniţial în Valea Aostei, Trente-Alto Adige, Friuli-Veneţia Iuliana, Sicilia şi Sardinia, şi, în celelalte cazuri, cu statut „normal". O curte constituţională cu cincisprezece membri rezolvă disputele dintre puterile statului şi veghează la constituţionalitatea legilor.

Punerea în funcţiune a instituţiilor a fost urmată de alegerea primului Preşedinte al Republicii în persoana lui Luigi Einaudi (1948–1955), căruia i-au succedat Giovanni Gronchi (1955–1962), Antonio Segni (1962–1964), Giuseppe Saragat (1964–1971), Giovanni Leone care, acuzat de corupţie şi fraudă fiscală, a demisionat înainte de sfârşitul mandatului (1971–1978), Alessandro Pertini (1978–1985), Francesco Cossiga (1985–1992), Oscar-Luigi Scalfaro, ales la 28 mai 1992.

2. Reglementarea chestiunilor internaţionale. Pregătit prin Conferinţa de la Paris (iulie-octombrie 1946), tratatul de la Paris din 10 februarie 1948 a pus capăt stării de război dintre Italia şi Aliaţi. În litera lor, prevederile documentului erau severe pentru tânăra Republică. Aceasta pierdea toate coloniile, renunţa la suveranitatea asupra Albaniei şi consimţea la cedări teritoriale. Iugoslavia primea regiunea de la est de linia Gorizia-Tarvis, adică Istria şi litoralul dalmat. Franţa obţinea Tende şi Brigue şi o rectificare de frontieră la Mont-Genèvre, Mont-Cenis şi Petit Saint-Bernard. Dodecanezul era restituit Greciei şi fostele colonii puse sub tutela Organizaţiei Naţiunilor Unite. Problema regiunii Alto Adige a fost rezolvată printr-un compromis. La scurt timp după Anschluss, acordul Hitler-Mussolini din 22 mai 1938 stipulase un drept de opţiune pentru germanofonii din această regiune. Majoritatea (213 000, adică 86%) au ales să devină cetăţeni germani şi, între 1939 şi 1943, 70 000 dintre ei s-au stabilit dincolo de Brenner. După război, Aliaţii nu au dat o soluţie problemei, dar au recomandat să se ajungă la un acord între Roma şi Viena. Acesta a fost obiectul convenţiei Grüber-De Gasperi (5 septembie 1946), anexată tratatului de pace. Actul prevedea pentru minoritatea germană garanţii culturale şi o autonomie administrativă în cadrul statului italian. Drept urmare, guvernul de la Roma a creat regiunea Trentino-Alto Adige, înglobând un vast sector italofon care contrabalansează elementul austriac. Această situaţie a provocat un lung conflict între Roma şi Viena şi, pe plan local, tensiuni şi violenţe între cele două comunităţi, până să se ajungă la un *modus vivendi*.

Contele Sforza, ministru al Afacerilor Externe între 1947 şi 1951, s-a dedicat cu abilitate normalizării situaţiei internaţionale a Italiei. A reuşit să obţină abolirea sau revizuirea unei bune părţi a clauzelor economice şi financiare din tratatul de pace. Statele Unite aveau interesul să îşi asigure bunăvoinţa guvernului de la Roma. Propusă din 1945, admiterea Italiei în Naţiunile Unite a fost întârziată de *veto*-ul sovietic până în decembrie 1947. Cum statutul oraşului Trieste, desemnat, împreună cu Istria, teritoriu liber sub controlul Aliaţilor, nu se dovedea viabil, s-a ajuns, după negocieri derulate între 1948 şi 1954, la un acord direct italo-iugoslav, ratificat de către Puteri. Italia primea oraşul şi împrejurimile sale (zona A), iar Iugoslavia, restul teritoriului (zona B). În privinţa fostelor colonii, ONU a decis în 1949 să constituie Libia în stat suveran şi să alipească Eritreea la Etiopia, în schimbul unei oarecare autonomii. Somalia a primit independenţa la capătul a zece ani în care Italia a exercitat tutela administrativă, ca mandatar al Naţiunilor Unite. În 1949, guvernul de la Roma se asociază pactului atlantic şi Italia păstrează relaţii strânse cu Statele Unite. Dar, sub influenţa lui De Gasperi, s-a orientat către o politică de integrare europeană, o dată cu intrarea în Consiliul Europei şi cu aderarea la Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului (18 aprilie 1951), apoi la Comunitatea Economică Europeană prin tratatul de la Roma din 25 martie 1957.

II. „Miracolul economic" şi instabilitatea politică

Între 1948 şi 1953, situaţia economică rămâne dificilă. Cu ajutor american, ţara se ridică din ruine. Relansarea începe în 1954 şi se accelerează după intrarea în vigoare a Pieţei Comune, Italia fiind unul dintre marii săi beneficiari[12]. Capitalul, cu o mare participaţie a statului, se concentrează puternic şi se organizează. El rămâne preponderent în ciuda măsurilor de naţionalizare. Venitul naţional a crescut mai mult de două ori

[12] Vezi asupra acestui aspect volumul colecţiei „Que sais-je?", nr. 1007, Fr. Gay şi P. Wagret, *L'économie de l'Italie.* (n.a.)

între 1951 şi 1961. Guvernul pune în aplicare un program de mari lucrări: reţeaua autorutieră ajunge de la 575 km în 1939 la 2 377 în 1968, Banca Sudului (*Cassa del Mezzogiorno*) finanţează un vast efort de îmbunătăţiri funciare şi de descentralizare industrială. „Miracolul italian" accelerează urbanizarea, scade şomajul, reduce emigraţia şi atenuează acuitatea chestiunii agrare, prin exodul rural. Italia, care văzuse de-abia în 1930 profitul industrial depăşindu-l pentru prima dată pe cel agricol în venitul naţional, capătă trăsăturile unei naţiuni europene dezvoltate. Între 1951 şi 1992, efectivele forţei de muncă din agricultură trec de la 24 la 9,5 % din totalul muncitorilor, în sectorul secundar de la 39,7 la 29,1% şi în cel terţiar de la 36 la 61,4%. Industrializarea este spectaculoasă în mod particular în domeniul automobilelor şi al echipamentelor casnice, iar Peninsula accede masiv la „civilizaţia de consum". Dezvoltarea este favorizată de facilităţile de aprovizionare cu materii prime în Piaţa Comună şi printr-o abilă politică energetică inaugurată de Enrico Mattei. Un organism semipublic, AGIP, încheie acorduri petroliere avantajoase şi pune în exploatare vaste zăcăminte de gaz natural din subsolul naţional.

Populaţia, al cărei nivel de instruire şi stare de sănătate se îmbunătăţesc, creşte semnificativ (38,4 milioane în 1921; 41, 6 în 1931; 42,9 în 1936; 47,1 în 1951 şi 57,2 în 1996, cu o estimare de 58,1 pentru anul 2000). Regimul demografic „primitiv" (natalitate şi mortalitate ridicate) este abandonat printr-o scădere accentuată a natalităţii, ce are astăzi una dintre cele mai scăzute valori din lume, şi o creştere a longevităţii. Totuşi, persistă şi se agravează dezechilibrul între *Mezzogiorno*, unde agricultura este în regres şi unde mentalităţile, prizoniere tradiţiei şi grupurilor de presiune, precum *Mafia* şi *Camorra*, nu evoluează decât foarte încet, şi Italia de Nord care deţine decizia politică şi capitalurile. Romei ministerelor şi funcţionarilor i se opun cele două capitale economice şi industriale, Milano şi Torino. Un dinamism intens caracterizează viaţa intelectuală şi artistică. Şcoala neorealistă a cinematografului şi literaturii, al cărei cel mai ilustru reprezentant a fost Alberto Moravia, conturează o imagine fără retuşuri a Italiei

actuale. Idealismul lui Benedetto Croce şi al discipolilor săi este pus în discuţie prin noi curente de gândire, în care marxismul a ocupat poziţii dominante.

Aceste transformări ale economiei şi societăţii vor influenţa viaţa politică. Începând din 1953 democraţia creştină pierde supremaţia, fiind nevoită să colaboreze cu partidele de stânga care câştigă teren la alegerile din 1958, 1962 şi 1968. Dispariţia lui De Gasperi, apoi alegerea papei Ioan al XXIII-lea (1958–1963), care a succedat pontifului conservator Pius al XII-lea (1939–1958), fac necesară un *aggiornamento*, concretizat în „deschiderea faţă de stânga" preconizată de o facţiune democrat-creştină (Aldo Moro, Amintore Fanfani şi sindicaliştii.)

Domnia cabinetelor monocolore susţinute de Vatican şi cler a cedat locul, începând cu 1962, unei formule de centru-stânga, rezultat al alianţei între democrat-creştini şi socialişti. Această coaliţie a pus în aplicare o politică de reforme constând în naţionalizarea sectorului electric (1963), abolirea arendei (1965), planificarea economică (1966), extinderea regimului regiunilor, înscris în Constituţie la scara întregii ţări (1970). Dar colaborarea partidelor reunite la centru-stânga s-a dovedit fragilă şi dificilă. Din 1962, „miracolul economic", de pe urma căruia se recunoaşte că nu beneficiaseră decât mai puţin de un sfert dintre italieni, a suferit o severă recesiune. Partidele aflate la guvernare sunt în opoziţie în privinţa politicii externe, a politicii sociale, a chestiunilor confesionale, dintre care propunerea de legiferare a divorţului (formulată în 1962) nu a fost acceptată prin referendum decât în 1973. În 1970, socialiştii rup reunificarea realizată în 1967, iar democraţia creştină, dezbinată de rivalităţile între liderii săi, este divizată într-o mulţime de tendinţe, între tradiţionalişti şi reformişti. Sfârşitul supremaţiei democrat-creştine a adus revenirea la instabilitate, boala cronică a democraţiei italiene. Din 1945 până în 1997, s-au succedat cincizeci şi şase de cabinete. Cu toate acestea, electoratul a dovedit o mare stabilitate, confirmând cu ocazia alegerilor din 1972, 1976, 1979, 1983 şi 1987 prin supremaţia democraţiei creştine (34,3% din voturi) şi a Partidului Comunist

(26,6%), slăbirea relativă a socialiştilor scindaţi în două formaţiuni (17,2%) şi declinul partidelor „istorice" (liberali şi radicali), rolul marginal al noilor tendinţe (radicali şi ecologişti „verzi") şi al neofasciştilor din extrema-dreaptă (5,9%).

În urma „toamnei fierbinţi" din 1968, ţara a fost grav afectată de o contestare generală a instituţiilor şi ordinii instituite. Grupuri „extraparlamentare" de extremă-stânga şi elemente ale extremei-drepte se înfruntă într-un climat de violenţă şi de atentate teroriste. La 16 martie 1978, Aldo Moro, fost prim-ministru şi lider al democraţiei creştine, este răpit şi asasinat de Brigăzile Roşii. În 1973, Enrico Berlinguer, campion al „eurocomunismului", lansează ideea unui „compromis istoric" între partidul său şi democrat-creştini. În 1978, ei formează o singură majoritate parlamentară, dar, o dată cu anul următor, acest acord este dizolvat şi comuniştii se întorc în opoziţie. La 18 februarie 1984, este semnat un nou concordat cu Sfântul Scaun.

După 1974, Italia a suferit consecinţele recesiunii economice. Inflaţia a dat înapoi de la 20,2% în 1980 la 5,9% în 1990. Lira rămâne ameninţată, deficitul bugetar, în scădere, este ameţitor (152 000 miliarde de lire în 1991), dar industria creează, produce şi exportă cu mult dinamism.

O turnură istorică s-a produs la începutul anului 1992, când operaţiunea „Mâini curate" condusă de magistratură a scos la lumină corupţia şi legăturile cu *Mafia* şi *Camorra* ale unui mare număr de înalţi funcţionari, de conducători ai economiei şi ale majorităţii politicienilor aflaţi la putere de la sfârşitul războiului. Formaţiunile tradiţionale, deja în mare măsură dezavuate la alegerile din aprilie 1992, nu au supravieţuit scrutinului din martie 1994, realizat potrivit noii prevederi aprobate prin referendum în aprilie 1993 (majoritate într-un singur tur cu doar 25% aleşi proporţional). Peisajul politic a suferit o transformare totală după fărâmiţarea şi marginalizarea vechilor partide, ale căror elemente s-au recompus într-o nebuloasă de 14 noi formaţiuni. Alianţe electorale, adesea surprinzătoare, au adus faţă în faţă două blocuri politice. Dreapta a format *Polul libertăţilor*, care a obţinut majoritatea absolută a locurilor în

Cameră şi a ratat-o pentru foarte puţin în Senat. În fruntea ei s-a plasat mişcarea *Forza Italia!* a lui Silvio Berlusconi, mare patron al industriei şi al televiziunii, urmată de *Liga Nordului* condusă de Umberto Bossi, care revendică o descentralizare a statului în folosul regiunilor septentrionale ale Peninsulei, şi de *Alianţa naţională*, care grupează „postfasciştii" din *Mişcarea socială italiană* a lui Gianfranco Fini şi mici grupuri anticomuniste. Mult în urmă se situa *Uniunea de Centru, liberalii, Centrul creştin-democrat* provenit de la dreapta ex-democraţiei creştine, dizidenţii din rândurile radicalilor (lista Pannella) şi *Federaţia socialistă* provenită de la dreapta Partidului Socialist şi a social-democraţilor.

La Stânga, *Polul progresist* reunea *Partidul democratic al stângii* condus de Achille Occhetto şi *Refondatorii* (aripă marxistă a fostului Partid comunist) care s-au plasat înaintea Verzilor, a grupărilor anti-Mafia (*Rete*), a Partidului socialist şi a grupărilor dizidente din acesta (*Renaşterea socialistă, Alianţa democratică* care reuneşte foşti liberali), *creştini socialii* (aripă stângă a fostei democraţii creştine).

La Centru, eşecul *Pactului pentru Italia* (7,3% dintre locurile în Cameră), prins între blocul de dreapta şi cel de stânga, a ilustrat înfrângerea severă a democraţiei creştine, rebotezată *Partidul popular italian* şi a dizidenţei reprezentate de *Pactul Segni*, aliat cu o grupare a liberalilor.

Cabinetul Berlusconi format în urma alegerilor a însemnat, pentru prima oară după 1945, venirea la guvernare a unor miniştri din Partidul neofascist, rebotezat „postfascist".

III. În pragul secolului al XXI-lea

Coaliţia de centru-dreapta se destramă după ieşirea *Ligii Nordului*, antrenând căderea guvernului Berlusconi, apoi a cabinetelor „tehnocrate" conduse de Lamberto Dini şi Romano Prodi.

Alegerile anticipate din 21 aprilie 1996 aduc un nou reviriment spectaculos, prin victoria formaţiunilor de

centru-stânga. După o jumătate de secol de „democraţie blocată", sub tutela democrat-creştinilor, Italia intră în era alternanţei la guvernare. Vechii lideri părăsesc scena politică, precum Bettino Craxi, fugit peste hotare pentru a scăpa de un proces pentru corupţie, sau Giulio Andreotti, judecat pentru colaborare cu *Mafia*. Transformarea este facilitată de orientarea social-democrată a *Partidului democratic al stângii* (PDS) al lui Massimo D'Alemo, care a repudiat orice referinţă la comunismul din fosta Uniune Sovietică şi prin regruparea aripii stângi a democrat-creştinilor în *Partidul popular* condus de economistul catolic Prodi, eliberat de consemnele anticomuniste de la Vatican. Alianţa electorală de centru-stânga *Măslinului*, care beneficiază de susţinerea extremei-stângi marxiste (*Renaşterea comunistă* a lui Fausto Bertinotti), reuneşte, în jurul Partidului popular, PDS, *Renaşterea italiană* a tehnocratului finanţist Dini şi *Uniunea democratică* (socialişti, republicani, radicali, liberali, ecologişti „verzi"). La dreapta, *Liga Nordului*, care s-a prezentat singură în alegeri, a păstrat o poziţie puternică adunând 10,1% din voturi, dar coaliţia *Măslinului* a câştigat în faţa *Polului libertăţilor*, care nu a obţinut decât 39% dintre locuri în Cameră şi 36,8% în Senat. Guvernarea Prodi şi-a fixat ca obiectiv reforma instituţiilor (scrutin majoritar în două tururi, limitarea repetării referendumurilor, transformarea Senatului într-o cameră a regiunilor) şi asanarea finanţelor publice pentru a îndeplini „criteriile de la Maastricht" şi a permite accesul în Uniunea economică şi monetară europeană. Un considerabil efort s-a tradus printr-o politică fiscală de austeritate (impozitul pentru Europa), fapt ce a permis reducerea inflaţiei la 3,5%. Se păstrează totuşi suficiente zone de umbră provocate de o datorie considerabilă încă, de fragilitatea lirei, de şomajul care

stagnează la mai mult de 12% din populaţia activă, de scăderea puterii de cumpărare şi de creşterea economică firavă (1,3% în 1996), în ciuda dinamismului exporturilor şi a creşterii productivităţii. Pare foarte improbabil ca deficitul bugetar (6,8% din produsul intern brut în 1996) să poată scădea sub plafonul de 3% impus prin tratatul de la Maastricht. Persistă tensiuni sociale puternice şi în sânul coaliţiei eterogene aflate la putere apar zilnic divergenţe, în special în privinţa angajării militare a ţării în operaţiuni externe (Albania). A „Doua Republică", rezultat al mutaţiilor politice de după 1992, începe al treilea mileniu în incertitudine.

BIBLIOGRAFIE

Nu există în limba franceză nici o istorie generală recentă a Italiei. Printre lucrările vechi, trebuie citată celebra şi mereu sugestiva carte a lui Cesare Balbo, care a dat un nou impuls cercetărilor istorice în secolul al XIX-lea italian şi a jucat un rol important în formarea sentimentului naţional: *Della storia d'Italia dalle origini fino ai nostri tempi. Sommario* (1846), de consultat în noua ediţie critică realizată de Giuseppe Talamo (Milano, Giuffrè, 1962). Există de asemenea un excelent rezumat, însoţit de o bibliografie detaliată adusă la zi, al lui Luigi Salvatorelli, *Sommario della storia d'Italia* (Torino, Einaudi, 1955), un mic compendiu scris de Giuliano Procacci, *Storia degli Italiani* (Bari, Laterza, 1968, 2 vol.), precum şi *Italia storica*, colecţia *Conosci l'Italia* (Milano, Touring Club Italiano, 1961).

Putem adăuga lucrarea lui Emilio Sereni, *Storia del paesaggio agrario italiano* (Bari, Laterza, 1961) şi marile istorii ale Italiei, datorate colaborării celor mai cunoscuţi specialişti:

- *Storia d'Italia* (Milano, Mondadori, 1975);
- *Storia d'Italia*, sub coordonarea lui Nino Valeri (Torino, UTET, 1975);
- *Storia d'Italia* (Torino, G. Einaudi, începând cu 1972).

Pot fi găsite de asemenea studii substanţiale în seria de volume din *Enciclopedia Italiana* (Roma, Treccani) şi în *Dizionario biografico degli Italiani* (Roma, Istituto della Enciclopedia italiana).

BIBLIOTECA
PANAIT ISTRATI
BRAILA

CUPRINS

Prefaţă 5
INTRODUCERE 7

Capitolul I
ITALIA EVULUI MEDIU TIMPURIU
(SECOLELE VI–IX) 13
Capitolul II
ITALIA FEUDALĂ A COMUNELOR
ŞI SENIORIILOR (SECOLELE X–XIV) 22
Capitolul III
ITALIA RENAŞTERII 44
Capitolul IV
HEGEMONIA SPANIOLĂ ÎN ITALIA (1560–1713) 54
Capitolul V
DE LA EPOCA LUMINILOR
LA RESTAURAŢIE (1714–1815) 72
Capitolul VI
RISORGIMENTO
ŞI FORMAREA UNITĂŢII (1815–1870) 82
Capitolul VII
DE LA RISORGIMENTO
LA FASCISM (1870–1922) 99
Capitolul VIII
ITALIA FASCISTĂ (1922–1945) 110
Capitolul IX
NOUA REPUBLICĂ ITALIANĂ 122

BIBLIOGRAFIE 133